

ISSN 0235-7941

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

5' 2010

**Логіка за часів
перемін:
академізм
vs прагматизм**

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА

УКРАЇНСЬКИЙ
НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЧАСОПИС

5' 2010

ЗАСНОВАНИЙ
У СІЧНІ 1927 РОКУ
ВИХОДИТЬ
РАЗ НА ДВА МІСЯЦІ
КИЇВ

**Логіка за часів
перемін:
академізм
vs прагматизм**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Євген БИСТРИЦЬКИЙ
Олег БЛИЙ
Анатолій ЄРМОЛЕНКО
Ваханг КЕБУЛАДЗЕ
Микола КИСЕЛЬОВ
Анатолій ЛОЙ
Віталій ЛЯХ
Мирослав ПОПОВИЧ
Сергій ПРОЛЕЄВ
Марина ТКАЧУК
Олег ХОМА

НАУКОВА РАДА

Віктор АНДРУЩЕНКО
Ігор БИЧКО
Тарас ВОЗНЯК
Ірина ДОБРОНРАВОВА
Анатолій КОЛОДНИЙ
Анатолій КОНВЕРСЬКИЙ
Василь КРЕМІНЬ
Сергій КРИМСЬКИЙ
Марія КУЛТАЄВА
Василь ЛІСОВИЙ
Валентин ЛУК'ЯНЕЦЬ
Віктор МАЛАХОВ
Володимир МЕЛЬНИК
Микола МИХАЛЬЧЕНКО
Михайло МІНАКОВ
Віктор ПАЗЕНОК
Мирослав ПОПОВИЧ
Сергій ПРОЛЕЄВ
Володимир РИЖКО
Тетяна СУХОДУБ
Анатолій ТОЛСТОУХОВ
Авенір УЙОМОВ
Іван ЦЕХМІСТРО

Наукові редактори
тематичного випуску
Наталія ВЯТКІНА,
Володимир НАВРОЦЬКИЙ

РЕДАКЦІЯ

Головні редактори
Мирослав ПОПОВИЧ,
Сергій ПРОЛЕЄВ
Відповідальний редактор
Світлана ІВАЩЕНКО
Відповідальний секретар
Алла СТРАТЬЄВА

Редактори
Вячеслав НЕДАШКІВСЬКИЙ,
Валентина ЛУКОНІНА

Коректор
Оксана ЗОРИЧ

Адреса редакції

01001, Київ, Трьохсвятительська, 4
Тел. 278-39-78; 050-358-92-18
E-mail: f_dumka@ukr.net

Технічний редактор
Т. Шендерович
Комп'ютерна верстка
Н. Коваленко

Підписано до друку 04.11.2010
Формат 70 × 100/16. Папір офсетний.
Гарн. Ньютон. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 9,91. Обл.-вид. арк. 9,57
Наклад 562 прим. Зам. № 2819

Видавець і виготовлювач
Видавничий дім «Академперіодика»
НАН України

01004, Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
Серії ДК №544 від 27.07.2001 р.

© Інститут філософії НАНУ, 2010
© Філософська думка, 2010

Зміст

До читачів	4
ЛОГІКА ЗА ЧАСІВ ПЕРЕМІН: АКАДЕМІЗМ VS ПРАГМАТИЗМ	5 <i>Круглий стіл «Філософської думки»</i>
Історичний ракурс	19 <i>Ірина Хоменко (Київ)</i> Логічні студії у Києві (XIX — початок XX сторіччя)
Сучасні виміри	32 <i>Леонід Леоненко (Одеса)</i> Аналогія у cognitive science: «традиційні» концепції та моделі 50 <i>Наталія Вяткіна (Київ)</i> Семантичні проблеми референції: пряма референція, референційність, істинність 68 <i>Ярослав Кохан (Київ)</i> Логічна можливість як семантична категорія 79 <i>Ганна Поляк (Київ)</i> Аналіз екзистенційних припущень у модальній логіці та ідея мультимодальної логіки існування
ЛАБОРАТОРІЯ СУЧАСНОЇ ГУМАНТАРИСТИКИ	89 <i>Інна Голубович (Одеса)</i> «Подія», «подорож» і «ситуація» думки: до питання про можливості біоконцептографії
КАФЕДРА	103 <i>Ольга Барановська (Одеса), Наталія Бородіна (Одеса), Юлія Томашевська (Одеса)</i> Філософський foot-quest: гра як методика викладання 110 <i>Олена Шербина (Київ), Віталій Гаджисев (Київ)</i> Проблеми викладання логіки та дисциплін логічного циклу. IV Міжнародна науково-практична конференція
ПРО КНИГИ	
Кнжкова полиця	114 <i>Анатолій Щедрин (Харків)</i> Обличчя Іншого
Abstracts	118
Вимоги до авторів	122

Під загальним титулом філософії співіснують вельми розмаїті теоретичні дискурси. Зв'язок деяких з них — як-от логіки, естетики, етики — з філософією сприймається часто як суто номінальний. Причини цьому різні, і одна з головних — концептуальна та й термінологічна автономізація відповідного дискурсу від форматів філософського мислення. Такий процес є природним і загалом продуктивним. Однак відособленість, навіть протиставлення й тим паче нехтування інтелектуальними можливостями один одного не йде на користь ані «чистій» філософії, ані відокремленим від загального філософського рідуща дисциплінам. Така спонтанна самоізоляція виникає не з чистією злої волі, а силою спеціалізації різних напрямів досліджень. Проте вона відчутно знижує евристичний потенціал як власне філософського мислення, так і тих самих логіки чи естетики.

Не менш проблемними, особливо в умовах нашої країни, є інституційні (або ж науково-організаційні) наслідки взаємовідчуження інтелектуальних сил. Навіть філософська спільнота загалом має доволі обмежений ресурс для підтримки змістовного поля фахової комунікації, загальнонаціональної інфраструктури досліджень та освіти, потужних періодичних видань тощо. Тим більше проблем у представників окремих філософських (sic!) дисциплін.

Тому на часі згадати про те, що філософське мислення являє собою складно структурований ландшафт, до якого проблеми логіки належать не менш органічно, ніж проблеми гносеології, а аналіз естетичних феноменів має такі самі інтелектуальні права, як і розгляд питань онтології чи соціальної філософії. Хотілося б, щоб фахівці в різних царинах філософського (все ж!) знання відновили інтерес один до одного.

Виходячи з цієї настанови, «Філософська думка» прагне представити на своїх сторінках усі царини філософського дискурсу, а надто ті з них, чий можливості контакту з широкою гуманітарною спільнотою виявилися з тих чи тих причин особливо обмеженими. Останнє минулорічне число журналу було присвячене висвітленню справ у вітчизняній естетиці, а в цьому випуску ми хотіли б привернути увагу до однієї з найповажніших філософських наук, яка на сьогодні фактично виросла в цілий комплекс спеціалізованих дисциплін, — до логіки.

Розпочинає число опитування серед українських логіків щодо стану, особливостей і евристичного потенціалу сучасної логіки. Ми прагнули залучити до розмови представників різних генерацій та напрямів логічних досліджень. Не всі відгукнулися одразу, але з отриманих відповідей, які аж ніяк не назвеш одноманітними, вимальовується доволі показова картина. А добірка статей з логічної проблематики, що позначають кілька важливих напрямів сучасних досліджень, сподіваємось, буде цікавою не лише фахівцям із логіки.

Як і зазвичай, вибудовуючи тему випуску докола ролі логіки в сучасних інтелектуальних і культурних контекстах, ми маємо на меті започатковати подальше обговорення. З огляду на суперечливе становище, в якому перебуває раціональність у сучасному світі, на значенні логіки як важливої потуги раціонального мислення та заперуки раціональності взагалі, слід зробити особливий наголос.

На завершення повідомимо, що тематичний блок наступного, останнього цього року числа «Філософської думки» буде присвячений значущості архівів для культури філософського мислення, і передусім — роботи в архівах як одного з ключових елементів плідного історико-філософського дослідження.

ЛОГІКА ЗА ЧАСІВ ПЕРЕМІН: АКАДЕМІЗМ VS ПРАГМАТИЗМ

КРУГЛИЙ СТІЛ «ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ»

Розвиток логіки у новому тисячолітті вимагає від фахівців задання тієї просторової локації, з якої відкривається все розмаїття сучасних досліджень. Одночасне існування класичної, традиційної й сучасної логіки не як етапів розвитку, а як повноцінних учасників дослідницьких проектів сьогодення створює підстави для серйозної розмови як про саму наукову галузь логіки, так і про її соціальні імплікації. Виникнення нових розділів логіки, міждисциплінарних проектів теж вимагає пояснень «для широкої публіки», бо за висловом швейцарського філософа і логіка Гвідо Кюнга, «дискусії про те, що відображають предикатні знаки, мають велике філософське значення». Виходячи з цього, редакція «Філософської думки» запропонувала низку запитань до обговорення, яке, може, й не дасть вичерпних відповідей, та, втім, дасть змогу розпочати розмову про те, що є логікою сьогодні з погляду тих, хто у ній працює. У першій частині дискусії взяли участь дослідники, що їх умовно можна віднести до «київського кола». Сподіваємося, що до розмови приєднаються й інші професійно-філософські диспутанти. Дискусія матиме продовження і друкуватиметься у подальших числах журналу доти, доки не вщухне інтерес до предмета розмови.

© А. ВАСИЛЬЧЕНКО,
Я. КОХАН,
В. НАВРОЦЬКИЙ,
Г. ПОЛЯК,
Я. ШРАМКО, 2010

Як ви ставитеся до поділу сучасних досліджень на математичну (символічну) логіку, філософську логіку та філософію логіки? Якими є тенденції (перспективи) розвитку філософської логіки і філософії логіки?

Володимир Навроцький: Я ставлюся до зазначеного поділу як до фіксації певних умовних розрізень. Тип логіки задається типом досліджуваних міркувань. І математична, і філософська — обидві символічні. Обидві мають спільний метод — математику (у різних обсягах). Звісно, специфічність філософської логіки визначається дослідженням філософських категорій. Філософія логіки аналізує метапроблеми, наприклад, якою має бути мова логіки. Яскравий зразок — «Логіко-філософський трактат» Вітгенштайна.

Ганна Поляк: Гадаю, після становлення сучасної символічної логіки, тобто від перших десятиріч XX сторіччя, всі логічні дослідження належать до сфери «математичної логіки», в тому розумінні, що вони вимагають математично строгого формального апарату, а доведення головних властивостей систем, широко застосованих у філософії (як от модальні логіки), нічим не відрізняється від доведень «математичної логіки». Філософські імплікації результатів цих досліджень становлять поле філософії логіки, а застосування їх для аналізу різноманітних проблем філософії — поле філософської логіки.

Ярослав Шрамко: На мою думку, окреслений у запитанні поділ є значною мірою умовним і має історичні корені. Назва «математична логіка» є неоднозначною і її часто-густо витлумачують у подвійному розумінні — з одного боку, як форми та способи міркувань, які використовують у математиці, а з іншого — як певний підхід до формулювання і викладання логічної теорії за допомоги «математичних» (власне символічних) технічних засобів. Щодо першого розуміння, то його слід визнати надто вузьким, оскільки логіка є універсальною наукою і її закони діють однаково у будь-якій галузі — математиці, фізиці, історії чи філософії. Якщо ж термін «математична логіка» використовувати у значенні «символічна логіка», то слід зауважити, що сучасна логіка (в тому числі й «філософська») просто не може не бути символічною, тому в такому розумінні ця назва виявляється то-тожною термінові «логіка» взагалі. Таким чином, коли ми ведемо розмову, по-перше, власне про логіку, по-друге, про логіку на рівні сучасних світових досліджень, то можна спостерігати тенденцію до певної гомогенізації різноманітних її течій та напрямків і становлення єдиної науки логіки, хоча тут, як і в будь-якій науці на теперішньому етапі, значного розвитку набувають процеси спеціалізації.

Ярослав Кохан: Цей троїстий поділ, певною мірою, природний, але з іншого боку, умовний: ставлячи неформально задачу чи розробляючи нову концепцію в основах логіки, дослідник перебуває в межах філософської логіки; однак щойно він достатньо чітко сформулює свої положення, як

він починає застосовувати в подальших міркуваннях математичний інструментар і з необхідністю опиняється в межах логіки символічної; надалі, отримавши важливий технічний результат, той самий дослідник може постати перед необхідністю явно сформулювати філософські висновки, що випливають із цього результату і при тому стосуються природи й меж логічного знання як такого (саме такою є ситуація з теоремами Геделя, Чорча і Тарського); в такому разі міркування логіка приведуть його до сфери філософії логіки. Таким чином, розмежувати формальний, неформальний і філософський аспекти логіки можна далеко не завжди — тим паче важко протиставити їх як окремі дисципліни.

Яке місце посідає логіка у ряду інших наук і як вона співвідноситься з наукою та філософією як такими?

Ярослав Кохан: Як правило, наукові, філософські та інженерні дисципліни не є цілком самостійними та ізольованими, але потребують звернення до якихось інших дисциплін для постановки і розв'язання власних задач (наприклад, потребують математичного апарату для дослідження). Логіка посідає в людському знанні одну з виділених, фундаментальних позицій, оскільки забезпечує технічним апаратом, лежить в основі або постачає коректними постановками проблем цілу низку інших теоретичних і практичних галузей людського знання. Так, теорія доведень є технічним апаратом для основ математики й обслуговує дослідження математичних теорій, зокрема обґрунтування базової для математики теорії множин; методи та результати теорії моделей безпосередньо застосовують в абстрактній алгебрі (зокрема, в теорії груп) і теорії чисел; сучасні епістемологія та аналітична філософія прямо ґрунтуються на поняттях і концепціях логіки (таких, як поняття напіврозв'язності), поза якими не можуть бути коректно побудовані; математична лінгвістика здебільшого є просто підрозділом логіки (а саме теорії формальних систем), а такі інженерні галузі, як системотехніка і програмування — це безпосередні надбудови над кількома логічними теоріями (розв'язності, формальних систем та логікою висловлювань).

Все це свідчить про те, що логіка об'єктивно є ядром для ряду наукових, філософських та навіть інженерних дисциплін, а отже, являє собою не периферійну і не ізольовану, а фундаментальну й одну з центральних наук в усьому їхньому корпусі. При цьому це доволі особлива, можливо, навіть унікальна наука в плані співвідношення між змістом і технічним апаратом: адже вона здатна містити й органічно поєднувати філософські постановки проблем із математичними результатами та практичними, матеріальними їх втіленнями — на зразок мов програмування (чудовий приклад — Haskell, створений на підставі комбінаторної логіки і названий на честь її засновника) або економічних систем аналізу та управління (наприклад, методи роботи з експертами в теорії прийняття рішень).

Ганна Поляк: Тією мірою, якою логіка продукує «строго математичні» результати, тобто у сфері теорії логічного виведення і формальної семантики, вона є науковою дисципліною, так само як і математика. У випадках застосування логіки до аналізу філософських проблем питання про науковість дослідження обертається питанням про науковість філософії; у будь-якому разі про наукове дослідження, подібне за строгістю до математичного, у таких випадках не йдеться.

Володимир Навроцький: Гадаю, що місце логіки в шереху наук визначається тим, що вона є ядром раціональності. З моменту виникнення філософії логіка була і залишається її частиною, так само як онтологія, епістемологія, праксеологія та аксіологія. Через характер свого методу вона має статус науки.

У чому ви вбачаєте практичне застосування логіки?

Володимир Навроцький: Спектр практичного застосування логіки дуже широкий — від вивчення будь-якого предмета до аналізу найскладніших наукових проблем.

Ганна Поляк: Мені найбільше знайомі дві сфери — логічний аналіз природної мови та моделювання концептуальних схем різних філософських теорій.

Ярослав Кохан: Сучасна логіка — надзвичайно абстрактна дисципліна, але, оскільки немає нічого більш практичного за гарну теорію, не дивно, що логіка має чимало практичних застосувань.

Найочевидніше застосування — електроніка та електротехніка: поперше, всі сучасні електричні й електронні схеми проектуються засобами алгебри логіки (тобто, зрештою, логіки висловлювань); по-друге, процесори електронних приладів є прямим матеріальним втіленням логічної теорії обчислюваності, теорії алгоритмів. Це — практично матеріалізація логіки. Тому кожного дня, вмикаючи комп'ютер чи приймаючи дзвінок на мобільний телефон, ми неявно визнаємо практичний характер логіки.

Другим полем для її застосування вже давно є криптографія. Приміром, сучасні способи шифрування з розділенням алгоритмів шифрування і розшифрування не піддаються зламу й евристичному аналізу — бо засновані на теоремі Чорча про нерозв'язність. Кожен, хто створює для своєї електронної кореспонденції в Інтернеті ключ GPG або PGP, тим самим визнає прикладний характер цієї теореми.

Тризначні логіки виявилися незамінним інструментом для представлення геометричних об'єктів; це дає змогу не тільки оминати факт нерозв'язності обох основних задач аналітичної геометрії, а й моделювати логічними функціями об'єкти і системи всюди, де потрібна мова геометрії: у механіці, фізиці.

Нарешті, створення канонічних числень породило технічний апарат, придатний для опису будь-яких дискретних процесів, не обов'язково де-

термінованих. В сучасному формулюванні це — формальні системи, і їх можна застосовувати до будь-яких процесів емпіричної дійсності, які піддаються дискретизації. Відомі застосування формальних систем в генетиці, економіці, психології та інших науках. Найвідомішим серед них є використання в мовознавстві: тут формальні системи спеціального типу, що були названі граматиками, породили таку масу досліджень, що нині математичну лінгвістику нерідко навіть не зовсім доречно ототожнюють із теорією грамастик (тобто, зрештою, оголошують підрозділом логіки).

У названих галузях успіхи логічних методів і теорій поза сумнівом. З іншого боку, є й недопрацювання. Так, логічний інструментар вкрай скромно представлений у корпусі теорії дослідження операцій, а відтак, у такій комерційно привабливій галузі соціальної інженерії, як теорія прийняття рішень; а між тим, «найслабша» ланка в ланцюжку процесу дослідження операції — це експерти, виявлення позицій яких, порівняння і перевірка на несуперечливість цілком належить до області компетенції логіки. Брак активності в цій галузі — цілковито вина самих логіків.

Безмежне поле для логічних досліджень відкриває і психологія: когнітивна психологія, психологія мотивації та психологія особистості містять достатньо проблем логічного характеру для того, щоб логіка могла посісти виняткове місце в корпусі математичної психології. На жаль, через причини позанаукового — по суті, ідеологічного — характеру між психологами та логіками досі практично немає наукових контактів.

Ярослав Шрамко: Практичне застосування логіки безпосередньо впливає з її предмета — скрізь, де виникає необхідність у доведенні наших висловлювань і у встановленні істини шляхом міркування, слід застосовувати тільки такі форми міркувань і доведень, які отримали логічне обґрунтування. Можна стверджувати, що логіка виконує практичну функцію легітимізації міркувань, які можна здійснювати у будь-якій галузі знання.

Соціальні імплікації логіки: чи вимагає логіка створення певного ідеалу комунікативної спільноти? Якщо так, то якого саме? Чи тяжіє логіка до певних етичних поглядів? Якщо так, то до яких саме?

Володимир Навроцький: Здається, через особливості людської природи ідеальні людські спільноти взагалі неможливі.

Ярослав Шрамко: Я не вважаю, що стосовно цього логіка має якусь специфіку порівняно з іншими науками. Будь-яка справжня наука передбачає певний тип спілкування між науковцями, а також вимагає дотримання певних етичних норм, без яких існування науки як такої неможливе. На мій погляд, тип комунікативної спільноти і необхідний етичний кодекс є, по суті, однаковими для всіх наук, байдуже, чи йдеться про математику, хімію, філологію, філософію або логіку.

Ганна Поляк: Схоже, логіка сама по собі не містить жодних етичних імплікацій. Готовність до конвенції (для обговорення властивостей певної системи слід домовитись про її головні характеристики та поняття) і максимальної повноти інформації (у випадку можливої неповноти інформації слід на це вказати) здаються не етичними, а суто інструментальними вимогами. Водночас здається, що осмислена фахова діяльність логіка потребує певних настанов, як от точності і чесності у мисленні, але це, напевно, властиво (в ідеальному випадку) всім ученим і філософам.

Ярослав Кохан: Як будь-яка нормальна (ідеологічно не заражена) наука, логіка є галуззю знання, а отже, є етично нейтральною, тому не несе і не проповідує ніяких ідеалів, цінностей чи етичних принципів та імперативів. Натомість, як і решта наук, логіка будується на основі обмеженого кола етичних принципів (інтелектуальна *чесність*) та регулятивних ідей (*істина* у філософському смислі), які уможливають самі заняття наукою.

Що є логікою сьогодні? Яким є її предмет? Чи є вона філософською дисципліною, галуззю математики чи абсолютно самостійною наукою?

Володимир Навроцький: Залежно від того, до яких міркувань вона застосовується, логіка є інструментом і філософських досліджень, і математики.

Ярослав Кохан: До «математичної революції» у другій половині XIX сторіччя логіку вважали галуззю філософії. Математики зуміли зробити з неї розділ математики (щоправда, дуже особливий і не схожий на інші розділи математичного знання), проте філософська проблематика нікуди не поділася з логічних досліджень. У подальшому до цього непомітно додалася проблематика лінгвістична та психологічна (прагматика, логічний аналіз мови тощо). В результаті логіка, по-перше, втратила предмет, а по-друге — єдність корпусу фахівців. Нині логічні дослідження здійснюють математики, філософи, матлінгвісти, навіть кібернетики — і часто між ними вже немає ніяких наукових контактів. І ні в кого з них немає задовільної відповіді на питання, що ж є предметом логіки — настільки розрослася ця наука за рахунок принципово нових розділів, існування яких заздалегідь ніхто не міг би спрогнозувати і які не вписуються в жодні традиційні концепції того, чим є логіка.

Я пропоную вважати об'єктом і предметом логіки *знання* — в будь-яких його формах (тобто не обов'язково людське знання), але тільки у найзагальніших його властивостях. У цьому сенсі не одна лише логіка займається вивченням знання: прямо чи опосередковано ним займаються певні інші науки (деякі біологічні науки, кібернетика, психологія, мовознавство, соціологія), розділи філософії (теорія пізнання, аналітична філософія, філософська антропологія) і навіть інженерні дисципліни (інформатика). Я вважаю, що серед усіх цих дисциплін є єдина центральна, яка становить

для всіх інших — тією мірою, якою вони досліджують саме знання — одночасно основу і джерело технічного апарату; такою фундаментальною у вивченні знання дисципліною мені видається саме логіка.

Ярослав Шрамко: За своїм предметом логіка сьогодні залишається тим самим, чим вона була за часів Аристотеля, — наукою про форми правильних міркувань і доведень. Безперечно, вона є самостійною наукою, але ця самостійність має не абсолютний характер. У широкому розумінні найточніше буде сказати, що логіка є філософською дисципліною.

Ваше визначення так званої неформальної логіки і як вона співвідноситься з формальною логікою?

Ганна Поляк: Здається, що за словосполученням «неформальна логіка» стоять напівформалізовані (позбавлені формально-логічної точності) побудови, базовані на результатах «формальної логіки».

Володимир Навроцький: До числа основних методів логіки належить метод формалізації. Із самої назви «неформальна логіка» випливає, що цей метод не є головним для цієї галузі знання, отже, вона не може називатися логікою в тому сенсі, у якому можна говорити про символічну логіку.

Ярослав Шрамко: Поняття неформальної логіки є типовим випадком *contradictio in adjecto*, оскільки логіка за самим своїм визначенням є формальною наукою, а саме наукою про форми міркувань. Зазвичай розмови про так звану «неформальну логіку» мають переважно декларативний характер і нагадують аналогічні розмови про «діалектичну логіку», які були дуже поширені за радянських часів і демонстрували надзвичайно низьку продуктивну спроможність, коли доходило до конкретних наукових результатів.

Ярослав Кохан: Найправильніше було б трактувати неформальну логіку як аспект логіки взагалі і як тип досліджень, а не як окрему дисципліну чи розділ логіки, що іноді намагаються зробити. Справді, якщо певне явище не піддається формалізації, то строго встановити це можна лише математичними засобами, тобто дослідивши його в межах формальної логіки. Відтак, ніякого особливого статусу неформальної логіки не може бути. В гарній логічній статті формальні та неформальні аспекти мають бути присутні одночасно і мають гармонійно поєднуватися, щоб читачі, за влучним висловом Шьонфілда, читали таку статтю, замість того, щоб лише зазирати в неї зі страхом або відразую.

Лінгвістичний, когнітивний та динамічний «повороти» у логіці — що вони для вас означають?

Ярослав Кохан: Боюся, не розумію, про що йдеться...

Ярослав Шрамко: Не думаю, що ми маємо достатні підстави для виокремлення зазначених «поворотів». Тут доречніше говорити радше про

певні модні течії, які у той чи той період виходять на передній план, зокрема в логічних дослідженнях. Раптом починаються інтенсивні розмови про необхідність репрезентування в логіці, наприклад, динамічного аспекту міркувань, а не просто доведення як сталого об'єкта, або про те, що логіка нібито має відображати когнітивні процедури. Але такого роду мода є доволі плинною і дуже швидко минає, на відміну від дійсних поворотів. На мій погляд, останній серйозний поворот у логіці був поворотом від традиційної до сучасної логіки, який відбувся на зламі XIX та XX сторіч.

Володимир Навроцький: Насправді лінгвістичний і когнітивний повороти відбулися в аналітичній філософії. В логіці це, вочевидь, відгук логіків на те, що відбулось у цій філософії та взагалі в теорії знання. Йдеться насамперед про логіку природної мови і про когнітивну семантику, у якій до числа точок референції було включено когнітивні стани. А «динамічний» поворот виявився у дослідженні формальними методами змін у ментальних настановах, наприклад, змін переконань. Він демонструє, що логіка є наука не тільки про форми мислення, а й про інваріанти в процесах опрацювання інформації.

Філософська логіка і теорія аргументації. Чи можливе логічне моделювання аргументативних міркувань?

Ганна Поляк: Здається, що так. Логіки ігор, логіки дії, логіки з неповною інформацією свідчать на підтвердження такої можливості.

Ярослав Шрамко: Взагалі, можна побудувати логічну модель для міркувань будь-якого типу, в тому числі і для аргументативних міркувань.

Володимир Навроцький: Тією мірою, якою логіка досліджує знання, переконання, сумніви, виправдання тощо, вона природно звертається до прийомів аргументації.

Ярослав Кохан: На практиці таке моделювання провадиться з давніх часів. Однак слід чесно визнати, що ніяких певних результатів ми тут досі не маємо, а саме словосполучення «теорія аргументації» викликає у багатьох логіків скепсис, оскільки ніякої теорії в даній галузі поки не створено. На мою думку, причина такого стану речей криється як у недостатній розробленості низки проблем семантики та синтаксису (необхідної для розуміння природних людських міркувань), так і в тому, що явище аргументації насправді виходить далеко за межі компетенції логіки в царину психології. Коли відбувається аргументація, поряд із міркуваннями, її компонентами або сторонами завжди є (а) мотивація, (б) чуттєве відреагування і (в) несимволічні, образні когнітивні процеси; також завжди присутні (г) невербальні сигнали, що як такі перебувають за межами семіотики. Сучасні логіки мають дуже розмите і викривлене уявлення про явища (а)—(г), а то й взагалі не знають про них нічого, тому як фахівці поки не здатні адек-

ватно описувати аргументативні процеси. Для оволодіння потрібним матеріалом слід серйозно взятися за вивчення загальної психології.

Яке, на ваш погляд, місце логіки в сучасній філософії і яку вона роль має відігравати у філософських дослідженнях і філософській освіті?

Володимир Навроцький: З огляду на історію становлення аналітичної філософії можна твердити, що логіка відіграє і відіграватиме істотну роль. На кшталт будь-якого іншого інструменту аналізу, вона посідає поважне місце у сучасній філософії.

Ярослав Кохан: Логіка безперечно є наукою, тому навряд чи може посідати хоч якийсь місце в корпусі філософії. Однак, досліджуючи знання і його можливості, логіка безпосередньо містить велику кількість філософськи значущих результатів, і при цьому результатів об'єктивних і строго встановлених, — тому кожен сучасний філософ, щоб не опинитися в позиції войовничого невігласа, має отримати хоча б поверхове уявлення про основні розділи логіки та її найважливіші концепції й теореми. В наш час, коли велика кількість старих філософських проблем стали предметом логічного аналізу й дістали строге розв'язання, бути філософом і не цікавитися логічними результатами просто неможливо.

Хоча слід зазначити, що логіка тут зовсім не є унікальною: те саме є справедливим стосовно цілого ряду інших наук, у першу чергу, для всіх розділів абстрактної математики, для кібернетики, фізики, космології, еволюційної біології, палеонтології, генетики, фізіології та загальної психології, в рамках яких за останні півтора сторіччя коректно переформульовано і розв'язано велику кількість старих філософських проблем. Це означає, що поріг входження в сучасну інтелектуальну сферу доволі високий — і продовжує зростати.

Ганна Поляк: На підставі огляду сучасних тенденцій у філософії, принаймні в англо-американській традиції, складається враження, що значення логіки серед інших філософських дисциплін (зокрема етики та епістемології) в останні десятиріччя зростає. Йдеться насамперед про прикладне і методологічне значення, проте для вираження прикладних завдань необхідний і відповідний розвиток формального апарату. Мені здається, що з цієї точки зору ґрунтовна підготовка з логіки — це необхідна складова філософської освіти.

Ярослав Шрамко: Мені здається, що у нашій філософії ми іноді стикаємося з певною недооцінкою важливості логіки для філософії. Між тим, для філософа логіка є майже єдиним ефективним засобом дослідження, а метод логічного аналізу — одним із небагатьох дійсно філософських методів, які є в його розпорядженні. Тому нам слід намагатися підтримувати певний рівень логічних досліджень на кафедрах філософії і логічної освіти

на філософських факультетах. Переконаний, що без цієї важливої складової важко сподіватися на вихід вітчизняної філософської традиції на рівень сучасної світової філософії.

Логіка: що на порядку денному?

Володимир Навроцький: Розширення сфери її прикладань.

Ярослав Кохан: Це дуже суб'єктивне питання: не будучи фахівцем світового рівня, важко претендувати на прогнозування та визначення перспективності тих чи інших напрямків дослідження. Якщо ж не побоятися бути суб'єктивним, то в синтаксисі особисто мені видаються дуже перспективними категорний підхід і спроби створити теорію числень. У семантиці і основах логіки хотілося б повернення до розробки зовсім занедбаного семантичного трикутника, а у прикладній логіці — відходу у прагматиці від морально застарілих філософських концепцій і повороту до математичної психології, яку нам (як мені видається) ще належить створити як окрему дисципліну.

Також дуже хочеться інтеграції різних розділів логіки в єдину дисципліну, зокрема, повернення в її лоно теорії обчислюваності, котру давно вважають окремою наукою, що явно не виправдано. Хотілося б, щоб різні групи фахівців-логіків — математики, філософи, матлінгвісти, інформатики — усвідомили, що працюють в одній і тій самій галузі знання, і розпочали співпрацю між собою.

Із зовнішніх зв'язків логіки з іншими дисциплінами найбільш перспективними і просто практично необхідними видаються її зв'язки із психологією; контакти між логіками та психологами наразі просто відсутні, тому їх слід було б якнайшвидше започаткувати.

Андрій Васильченко

РОЗДУМИ ПРО ЕТОС ЛОГІКИ

Нотатки до круглого столу

Віктор Малахов у книзі «Право бути собою» зауважив, що всебічно оцінити значення певного філософського світогляду можна лише з огляду на його етос. Щоб відповісти на питання про суть марксизму чи кантіанства, вчення Декарта чи Ніцше, треба простежити етичні імплікації, тобто знайти відповідь на питання: що означає бути прихильником цих філософських шкіл у повсякденному житті? До яких етичних принципів, способу життя або повсякденних практик спонукає чи зобов'язує та чи та філософія?

Чи коректно ставити питання про етичні імплікації логіки? Можуть заперечити, що логіка як дисципліна не є світоглядом, отже, не може мати єдиного послідовного етосу. Так, це правда, але лише тією мірою, якою ло-

гіка є шкільною дисципліною. Проте для тих, хто займається логікою професійно, це насамперед певна інтелектуальна практика, мистецтво, майстерність, *τέχνη*. І, як кожна людська практика, вона сприяє формуванню певних чеснот. Ці чесноти, як водиться, стають для акторів етичними орієнтирами і набувають, можна сказати, евдемонічного сенсу. Фактично це означає, що конститутивні для логіки як інтелектуальної практики чесноти отримують життєвий смисл для тих, хто може їх практикувати, в інших, крім суто професійної, сферах життя. Понад те, вони можуть формувати світогляд, адже йдеться про чесноти інтелектуальні.

Отже, спробуємо віднайти центральні для логіки чесноти. Вочевидь, одна з них — це здатність до споглядання ейдосів: здатність осягати та аналізувати типові для логіки ідеальні об'єкти, наприклад умовиводи, доведення, судження, а також окремішні об'єкти, на властивостях яких зрештою базовані критерії валідності доведень та чинники істинності суджень. Зі здатністю до споглядання ейдосів світоглядно пов'язана традиція споглядального містицизму, що сягає сивої давнини. Споглядальний містицизм був притаманний піфагорійцям, платонікам, кабалістам, астрологам усіх часів. Звичайно, цей світогляд у чистому вигляді притаманний не стільки сучасним академічним логікам, скільки давнім ученим синтетичного типу, які поєднували інтерес до зоряного неба з пошуками філософського каменю. Проте навряд чи можна заперечувати той факт, що традиція споглядального містицизму, одна з наскрізних інтелектуальних течій європейської культури, і сьогодні залишається як в Європі, так і за її межами потужним мотиваційним чинником занять логікою та чистою математикою. Пропоненти споглядального містицизму у теології тяжіють до монізму, їх приваблює актуальна нескінченність, а їхні логіко-філософські та математичні ідеї мають синтетичний характер. Таким був Георг Кантор у ХІХ, а Курт Гедель — у ХХ сторіччі: їх надихала можливість споглядання Абсолюту.

Прибічники етичної парадигми, яку можна назвати онтологічною стриманістю, мають світогляд, певною мірою протилежний до споглядального містицизму. Вони бачать універсум не як єдність, а як множинність: світ їхніх смислів складено з атомів — «цеглин», як слова складені з літер, а речення — із слів. Серед прибічників онтологічної стриманості багато хто відкидає актуальну нескінченність або сумнівається в ній.

Парадигма онтологічної стриманості історично пов'язана із скептицизмом та емпіризмом. У ній ґрунтована друга чеснота логіки — точність та обережність у висловленні та судженні. Онтологічну стриманість явно простежуємо у Бертрана Расела — як у його аналітичному атомізмі, так і в епістемології. У російській школі математичного конструктивізму ця парадигма набуває своїх граничних форм. Про скандальні репліки конструктивістів

на конференціях розповідають багато історій. В. Успенський у «Працях з не-математики» згадує, як на лекції Л. Бассалиго, присвяченій «швидкому перетворенню» Фур'є, А. Марков, почувши словосполучення «комплексні числа», спитав: «Що таке комплексне число?». Лектор відповів, що це число виду $a + bi$. «А що таке a та b ?» — запитав А. Марков. «Це дійсні числа», — відповів лектор. «А що таке дійсне число?» Лектор відповів, що дійсні числа слід тлумачити у звичайному розумінні. Тоді А. Марков заявив, що оскільки звичайне розуміння дійсних чисел позбавлене сенсу, то лекцію продовжувати не можна. Такі випадки виглядають як навмисне провокування скандалу, але світоглядно позиція конструктивістів дуже послідовна: все, що виходить за межі алгоритмічно визначених конструкцій, позбавлено будь-якого сенсу.

Історії про конструктивістів підводять нас до цікавої етичної дилеми, яка є типовою не лише для логічних дискусій, а й узагалі для людського спілкування. Розбіжність між конструктивістами та математичними реалістами (власне прибічниками класичної математики) пов'язана насамперед не з відмінним набором валідних схем умовиводу, як це може здаватися. Світоглядний вододіл проходить на рівні не логіки, а онтології. Особливість позиції конструктивістів полягає в тому, що вони не визнають ірраціональні дійсні числа, тобто відмовляються прийняти до своєї онтології математики будь-які інтенційні об'єкти, якщо їх не можна обчислити алгоритмічно. Звернімо увагу на те, що не лише логіки чи математики у дискусіях апелюють до інтенційних об'єктів, щодо онтологічного статусу чи сутнісних властивостей яких різні учасники спілкування можуть мати різні погляди. Так, я можу вірити зовсім не в тих богів чи героїв, в яких вірить мій співбесідник, або не вірити в жодних. Крім того, кожна людина, свідомо чи несвідомо, має у собі багато «внутрішніх об'єктів» — симулякрів або фантазмів, які зумовлені її власним досвідом і на які спрямовані її особисті страхи, почуття, прагнення, сподівання. За нагоди ми залюбки проектуємо ці особисті ірраціональні утворення на навколишній світ, і тому вони здатні суттєво впливати на перебіг наших думок і дій. Але що мій внутрішній об'єкт для іншого?! Його онтологічний статус, незаперечний для мене, небезпідставно викликає у моїх співбесідників не менший сумнів, ніж ірраціональні числа класичної математики — у конструктивістів.

Етичну дилему, з якою ми тут стикаємося, можна сформулювати так: якою мірою я маю право вимагати онтологічної стриманості від іншого? Зокрема, якщо онтологія мого співбесідника базована на ілюзіях, то чи мушу я неодмінно нав'язувати йому свою? Або: чи має інший право на ілюзію?

Складність позиції «логіка» (ширше — людини, яка більше за інших переймається дотриманням точності у судженнях) полягає в тому, що, з

одного боку, він краще за інших помічає онтологічні ілюзії та розуміє їхню природу. З іншого боку, якщо він надто наполягатиме на ілюзорності онтологій інших, він ризикує залишитися поза дискурсом, як конструктивісти залишаються поза межами класичної математики, і тим самим утратити будь-яку можливість порозумітися з іншими.

Звичайно, в межах об'єктивістських дискурсів, таких, скажімо, як природничонауковий за його класичної доби, прибічнику онтологічної стриманості часто доводиться наполягати на своєму заради відстоювання істини. Проте чим далі ми від об'єктивістського дискурсу і чим ближче до дискурсу власне гуманітарного, до діалогу (міжконфесійного, міждисциплінарного або психотерапевтичного), тим більше мета розуміння іншого заступає мету з'ясування об'єктивної істини. А тому монологічна наполегливість у діалозі стає недоречною; важливості набуває, навпаки, толерантність до інших онтологій. Таким чином, видається, що необхідність участі логіків у загальногуманітарному дискурсі, у діалозі висуває на перший план ще одну чесноту — онтологічну толерантність. Якщо ми хочемо краще зрозуміти інших, ми маємо визнати за ними право на ірраціональність, на ілюзію. Зауважу, що вимога онтологічної толерантності в такому її тлумаченні виходить за межі відомого методологічного «принципу милосердя», згідно з яким ми мусимо тлумачити твердження співбесідника раціонально і так, щоб максимізувати згоду.

Сучасну логіку дедалі частіше застосовують не нормативно, а дескриптивно: нас дедалі більше цікавить не те, як має відбуватися дискусія, а те, чому вона фактично відбувається так, а не інакше; не те, як уникнути помилок, а те, хтось припускається помилок, характерних саме для нього. Згідно з Аристотелем, звільнення від ілюзій — це один з канонів трагедії: воно відкриває шлях до відмови від помилок, усвідомлення свого призначення і пізнання волі богів. Але цей розвиток людини, що веде до катарсису, навряд чи може бути безболісним. Людям важко позбутися своїх ілюзій, а тому звільнення від примар розуму не можна прискорити чи нав'язати. Якщо згадати, що предметом логіки як філософської дисципліни зрештою є людина, то можна зрозуміти, чому сучасному логіку потрібні всі три розглянуті «логічні чесноти». Будь-які судження та умовисновки набувають повноти своїх смислів лише у контексті предметного світу та людського існування. Збагнути ці смисли можна хіба що через неспішне споглядання та роздумливу бесіду. Якщо при цьому ми будемо ставитися до своїх ідей з онтологічною стриманістю, а до думок інших — з онтологічною толерантністю, то зможемо, незважаючи на поспішність нинішніх часів, усе ж сподіватися на наближення до істини, на аристотелівський катарсис.

Андрій Васильченко — кандидат філософських наук, доктор філософії Манчестерського університету. Старший науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, старший викладач кафедри філософії і релігієзнавства Національного університету «Кієво-Могилянська академія». Сфера наукових інтересів — логіка, формальна онтологія, аналітична метафізика.

Ярослав Кохан — кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — логіка.

Володимир Навроцький — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — логічна семантика, аналітична соціальна філософія.

Ганна Поляк — аспірантка Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — логіка.

Ярослав Шрамко — доктор філософських наук, професор. Завідувач кафедри філософії Криворізького державного педагогічного університету. Сфера наукових інтересів — логіка, аналітична філософія.

Історичний ракурс

*Ірина
Хоменко*

ЛОГІЧНІ СТУДІЇ У КИЄВІ (XIX — початок XX сторіччя)

Актуальним завданням для логічної науки в Україні є дослідження історії розвитку логічної думки, зокрема історії викладання логіки у вищих навчальних закладах.

Викладання логіки в Україні має давню історію і розпочинається ще наприкінці XVI сторіччя. Саме тоді на українських землях під впливом Західної Європи починають з'являтися перші вищі навчальні заклади — академії. 1576 року в Острозі український магнат та київський воевода, князь Костянтин-Василь Острозький засновує Острозьку слов'яно-греко-латинську академію, а 1594 року відкривається Замостська (або Замойська — на честь Яна Замойського) академія, проголошена буллою папи Климента VIII.

Освітні програми академій будували за зразком європейської системи навчання і охоплювали сім так званих вільних наук, які поділяли на тривіум (граматика, риторика, логіка) та квадживіум (арифметика, геометрія, музика та астрономія). Особливу увагу приділяли тривіуму. Навчальні курси з логіки, які іноді називали діалектикою, будували за програмами тогочасних європейських університетів.

Проте киян серед вихованців Острозької та Замойської академій майже не було. Ті, хто мали кошт, відправляли своїх дітей на навчання до престижних університетів Західної Європи. Тільки у XVII сторіччі Київ отримує свій вищий навчаль-

ний заклад — славетну Академію Петра Могили, яка розпочинає свою діяльність як Братська школа (1615—1632), згодом після об'єднання з Лаврською гімназією стає колегією — спочатку Києво-Братською, а потім Києво-Могилянською, а з 1701 року — академією. Період найбільшого розквіту академії припадає на кінець XVII — першу половину XVIII сторіччя. Викладання логіки тут проводили за зразком єзуїтських колегій Речі Посполитої. Серед викладачів були славетні Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Теофан Прокопович та ін.

Ось як романтично розпочинав свій курс логіки Стефан Яворський у Києво-Могилянській академії: «Відкриваю для вас, найстаранніші атлети, не так олімпійські ігри, як лабіринт Аристотеля, що переважає лабіринт Дедала. Тут що не питання, то пастка, яка чатує на вас на широких шляхах. І вам не доведеться користуватися м'язами ніг, але чутливим рухом розуму та міркування, аби досягти найбільшої та бажаної насолоди, слави, вислухавши дворічний курс... Перед нами великі шляхи, котрі необхідно буде перейти, уподібнюючись навіть до блукаючих зірок. Хай не лякають вас у цьому винограднику логічні троянди, оточені стількома шипами, нехай вони будуть стимулом та відганяють своїми жалами безтурботність» [Яворський, 1992: с. 42].

На жаль, після відкриття 1755 року Московського університету значення Києво-Могилянської академії знизилося, й 1817 року її було закрито.

На початку XIX сторіччя на Лівобережній та Слобідській Україні 1805 року відкривається університет у Харкові¹, 1817 року — Рішельєвський лицей (Одеса), реформований потім у Новоросійський університет. Коштом графа Безбородька в Ніжині 1820 року створюється лицей вищих наук (пізніше Ніжинський історико-філологічний інститут графа Безбородька).

Водночас Правобережна Україна після закриття Києво-Могилянської академії залишається взагалі без вищого навчального закладу. Тільки 1819 року відкривається Київська духовна академія (КДА)², яка стає третьою духовною академією в Російській імперії після Санкт-Петербурзької (з 1809 року) та Московської (з 1814 року). У Києві академію планували відкрити ще 1816 року, проте це не вдалося зробити через брак наукових кадрів. Замість КДА впродовж двох років працювала духовна семінарія, головним завданням якої була підготовка кадрів для нового навчального закладу.

¹ Ректором університету став російський філософ, логік, автор одного з перших в Росії підручників з логіки І. Рижський, професор філософії Петербурзького гірничого корпусу, лекції якого слухав В. Каразін, засновник Харківського університету, перебуваючи в Петербурзі. Першим професором філософії був запрошений німецький філософ І. Шад, який також свого часу видав підручник з логіки.

² Грунтовний аналіз філософського спадку Київської духовної академії був проведений у працях Н. Мозгової [Мозгова, 2004; Мозгова, 2005].

Досить швидко Київська духовна академія стає одним з центрів класичної академічної освіти в Україні. Вона успішно працювала близько ста років, і була закрита вже за часів радянської влади 1920 року.

Вступити до академії було досить складно. Бажаючі складали вступні іспити. Серед них була і логіка. Спочатку до академії приймали тільки випускників українських семінарій. Але з 40-х років XIX сторіччя її двері були відкриті і для росіян, сербів, болгар, греків.

Інтерес до логіки у викладачів КДА, на мій погляд, був зумовлений тим, що ця наука займала гідне місце в системі філософських дисциплін, які викладали в академії.

Повний академічний курс тут тривав чотири роки та складався з двох дворічних етапів: нижнього та вищого³. Логіка увіходила до циклу філософських дисциплін, її викладали на нижньому відділенні, на першому році навчання разом з історією стародавньої філософії та психологією. Другий рік навчання включав інші дисципліни філософського циклу: історію нової філософії, метафізику та моральну філософію.

Логічну проблематику у XIX — на початку XX сторіччя розробляли такі випускники та професори КДА, як Іван Михайлович Скворцов, Василь Миколайович Карпов, Йосип Григорович Міхневич, Орест Маркович Новицький, Сільвестр Сільвестрович Гогоцький, Памфіл Данилович Юркевич, Петро Іванович Ліницький. Деякі з них викладали логіку не тільки в КДА, а й в інших навчальних закладах, зокрема у київському Університеті Св. Володимира.

Хоча Київська духовна академія відіграла значну роль у підготовці кадрів з вищою освітою, проте вона була духовним навчальним закладом. Це зумовлювало головне завдання для всіх студентів КДА — ґрунтовне вивчення релігії для досягнення духовної вченості.

У зв'язку з цим нагальною проблемою стає відкриття на Правобережній Україні світського вищого навчального закладу, де могли б навчатися студенти за різними спеціальностями. Тільки через п'ятнадцять років після відкриття КДА у Києві з'являється такий заклад.

8 листопада 1833 року було повідомлено про волю імператора відкрити новий університет у Києві у складі філософського та юридичного факультетів з відкриттям у подальшому медичного факультету. Цього ж року був

³ «Щотижневий розклад занять студентів мав такий вигляд. Нижнє відділення: Святе Письмо — 2 години; філософія — 10 годин, загальна словесність — 6 годин, цивільна історія, або математика (за вибором студента) — 8 годин, грецька мова — 4 години, гебрейська — 2 години, одна з нових мов (німецька або французька) — 2 години. На вищому відділенні: Святе Письмо — 2 години, богослов'я — 12 годин, церковна словесність — 6 годин, церковна історія — 6 годин, грецька мова — 4 години, гебрейська — 2 години, одна з нових мов — 2 години» [Мозгова, 2004: с. 25].

затверджений статут і штати, а 15 липня 1834 року був проголошений публічний акт про відкриття Університету у Києві. Він отримав ім'я Св. Володимира на «знак особливого заступництва і в пам'ять великого просвітника». Імператорський Університет Св. Володимира стає сьомим університетом Російської імперії після Санкт-Петербурзького, Московського, Дерптського, Віленського, Казанського та Харківського університетів.

Першим факультетом у новоствореному університеті був філософський. 1835 року відкривають юридичний факультет, а 1841 року — медичний. Навчання на філософському та юридичному факультетах тривало чотири роки, на медичному — п'ять.

За уставом 1842 року філософський факультет складався з Першого (історико-філологічного) та Другого (фізико-математичного) відділень. До складу Першого відділення увіходили кафедри філософії, грецької словесності та стародавності, римської словесності та стародавності, російської словесності та історії російської літератури, історії та літератури слов'янських говірок, всезагальної історії, політичної економіки та статистики. До складу Другого відділення — кафедри чистої математики, прикладної математики, астрономії, фізики та фізичної географії, хімії, мінералогії та геогнозії, ботаніки, зоології, архітектури, технології, сільського господарства та лісівництва [Устав и штат, 1842].

Кафедра філософії в Університеті Св. Володимира була загальноуніверситетською. За перші два роки навчання студенти всіх факультетів слухали лекції з логіки та психології, а за два останніх студенти Першого та Другого відділень філософського факультету та юридичного факультету слухали лекції з історії філософії та моральної філософії з природним правом.

Кафедру філософії за рекомендацією ректора Київської духовної академії, архієпископа Інокентія (Івана Олексійовича Борисова) очолив Орест Маркович Новицький⁴, який і став її першим професором. Упродовж 16 років разом з історією філософії, психологією, моральною філософією з природним правом, педагогікою він викладав студентам Університету Св. Володимира і курс логіки. Професор М. Владимирський-Буданов згадував: «Прослухавши у нього (Ор. Новицького. — І. Х.) курс психології та логіки в перші два роки університетського курсу, ми непомітно відчули себе здатними розуміти філософські теорії і розмірковувати про абстрактні предмети з логічною послідовністю... Багато чого нам явилось в іншому світлі і в науці, і в житті» [Владимирский-Буданов, 1884: с. 117].

У вересні 1850 року було заборонено викладання філософії та закрито кафедри філософії в усіх університетах Російської імперії. Треба зазначити,

⁴ Ор. Новицький посідав кафедру філософії до 1850 року, неодноразово призначаючись деканом Першого відділення філософського факультету або виконуючи його обов'язки (1840—1841, 1844, 1845—1849).

що логіка як навчальна дисципліна тоді не постраждала. Викладання філософії у світських навчальних закладах було обмежено двома дисциплінами. Це були саме логіка та психологія. Але читати ці предмети могли тільки професори богослов'я. Програму з логіки для російських університетів Святий Синод доручив розробити всім духовним академіям, які існували на той час. Врешті-решт була прийнята програма, запропонована Московською академією. Викладачі університетів повинні були взяти її за взірць [Дело, 1850—1851].

Водночас у духовних академіях на протигагу світським навчальним закладам кафедри філософії не були закриті. В усіх академіях, зокрема і в Київській духовній академії, викладачі продовжували викладати філософію, логіку, психологію за своїми власними програмами.

У зв'язку з наведеним вище курс логіки в Університеті Св. Володимира з 1850 року починає читати І. Скворцов — ординарний професор Київської духовної академії, який з 1834 року посідає також посаду професора і в Університеті Св. Володимира по кафедрі богослов'я, церковної історії та канонічного права. В архівах зберігся до нашого часу унікальний документ. Це письмова згода І. Скворцова на пропозицію ректора Університету Св. Володимира Р. Таутфеттера читати студентам, крім богослов'я, ще й навчальні курси з логіки та психології [Обозрение, 1885].

І. Скворцов продовжував викладати логіку до кінця 50-х років XIX сторіччя. Можна припустити, що після нього цей курс перейшов до Назарія Антоновича Фаворова — професора, доктора богословських наук, оскільки саме він з 1859 року обіймав посаду професора богослов'я, логіки та психології в Київському університеті Св. Володимира. Проте ніяких документальних свідчень, які б підтримали це припущення, авторка не знайшла.

З 1876 по 1887 рік в Університеті Св. Володимира працював Олексій Олександрович Козлов, спочатку як приват-доцент, а потім як екстраординарний та ординарний професор. У переліку філософських дисциплін, які викладали в університеті у першому півріччі 1885—1886 навчального року, знаходимо, що саме він читав лекції з логіки (теорія індукції, теорія доведень і теорія наукової системи) для студентів історико-філологічного факультету. Як посібник для вивчення логіки він рекомендував підручник з логіки Х. Зігварта.

Наприкінці XIX — на початку XX сторіччя навчальний план історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира складала предмети, які поділяли на обов'язкові та головні; обов'язкові та додаткові; предмети обов'язкові та додаткові залежно від обраної додаткової спеціальності. Логіка разом з історією давньої, середньовічної та нової філософії, психологією, педагогікою, естетикою, Платоном та Аристотелем увиходила до блоку обов'язкових та головних дисциплін, її читали три години на тиждень.

У той час в університеті починає діяти так звана «предметна» система навчання, яка приходить на зміну «курсівій». При курсовій системі послідовність навчальних курсів та предметів, які слухали та складали студенти, була жорстко визначена навчальним планом. При предметній системі відмовляються від суворо регламентованої послідовності у слуханні та здаванні курсів навчального плану. Все, що потребувалося за планом вивчити, прослухати та здати, студент повинен був виконати. Проте послідовність виконання могла в певних межах варіювати за бажанням та вибором самого студента.

Так, наприклад, логіку у 1907—1908 навчальному році можна було прослухати як на першому курсі, так і на другому або четвертому курсах у весняних семестрах [Общие учебные планы, 1907]. В архівах збереглася програма з логіки, за якою навчалися студенти в Імператорському Університеті Святого Володимира 1911 року. Для того, щоб склалося загальне уявлення про курс логіки, який читали в університеті на початку ХХ сторіччя, наведемо її текст повністю.

«Логіка. Її визначення та поділ. Історичне пояснення терміна.

Загальний нарис розвитку логічних вчень.

Пізнавальна діяльність. Її елементи та умови.

Уявлення. Його психологічне утворювання та логічне значення.

Поняття. Психологія та метафізика поняття. Історичне пояснення терміна. Зміст та обсяг поняття, взаємовідносини між ними. Поділ понять за змістом, обсягом, відношенням між собою. Історичний нарис вчення про категорії. Головні логічні правила щодо відношень між поняттями.

Визначення та поділ. Їхня психологія. Найголовніші логічні правила щодо них. Помилки при визначенні та поділі. Різновиди поділу. Історичний нарис вчення про обидва прийоми.

Судження. Його психологічна, граматична та логічна природа. Елементи судження. Терміни судження. Поділ суджень. Історичний нарис вчення про судження.

Логічні закони думки та їхні формули. Історичний нарис вчення про ці закони.

Умовивід. Його роди та види. Психологічна природа суджень. Перетворення та протиставлення; чотири випадки кожного з них; спосіб доведення для всіх випадків. Історичні відомості про безпосередні умовиводи.

Умовиводи опосередковані. Дедукція або силлогістика. Головна аксіома силлогізму. Його елементи. Розрізнення силлогізмів за характером засновків. Силлогістичні фігури та модуси. Загальні та спеціальні правила щодо силлогізмів. Силлогізми умовні та розділові. Помилки при силлогістиці. Вчення Аристотеля та Міля про силлогізм.

Індукція. Засоби індуктивного узагальнення. Його головна аксіома. Чотири індуктивних прийоми. Помилки при індукції.

Аналогія. Її різновиди та значення. Історичні відомості про неї.

Гіпотези та доведення. Їхнє відношення до умовиводів. Історичні відомості про них.

Загальні поняття про систему та методи її побудови. Аналіз та синтез. Пояснення цих термінів з їхньої історії» [Гене́за філософських студій, 2009: с. 213].

Серед викладачів, які читали курс логіки в Університеті Св. Володимира наприкінці XIX — на початку XX сторіччя, були Георгій Іванович Челпанов, Павло Васильович Тихомиров і Василь Васильович Зеньковський.

Точно відомо, що Г. Челпанов викладав логіку в університеті з 1892 по 1907 рік. Можна припустити, що після його від'їзду до Москви курс логіки переходить до П. Тихомирова, який займав посаду приват-доцента кафедри філософії університету з 1907 по 1917 рік. Так, у переліку філософських та богословських дисциплін, які викладали в Імператорському Університеті Св. Володимира в осінньому семестрі 1910 року, знаходимо відомості, що логіку як обов'язковий предмет три години на тиждень читатиме приват-доцент П. Тихомиров [Университетские известия, 1910: с. 4]. Як посібники з логіки він рекомендував студентам підручники В. Мінто [Минто, 1886], Т. Ліппса [Липпс, 1902], Х. Зігварта [Зигварт, 1908] та О. Введенського [Введенский, 1909].

Крім П. Тихомирова, на початку XX сторіччя на кафедрі філософії працював В. Зеньковський, про якого відомо, що він читав в Університеті Св. Володимира логіку після курсу психології і паралельно з курсом історії філософії у весняному семестрі першого року навчання. Залишилися спогади В. Асмуса про курс логіки В. Зеньковського, який він слухав 1915 року, будучи студентом Київського університету. Він пише: «У другому семестрі першого курсу Зеньковський читав логіку. Так само, як і психологію, логіку він читав не стільки як формально-логічну дисципліну, скільки як курс філософський. Велику увагу приділяв у теорії поняття поглядам Гусерля... Взагалі у вченні про поняття були досить сильними, як і треба було очікувати від гусерліанця, моменти платонічного ідеалізму. В теорії умовиводу в класифікації умовиводів Зеньковський пропагував ідеї класифікації умовиводів російського логіка XIX сторіччя М. Каринського, якого саме як логіка він ставив надзвичайно високо, закликаючи нас до найуважнішого вивчення його логічних поглядів. Тільки «за Каринським» він проводив аналіз умовиводів. Цей бік логічного курсу Зеньковського був надзвичайно змістовний, хоча оцінити його у повному обсязі ми у той час були неспроможні.

«Технічним» боком теорії силогізму Зеньковський цікавився мало і при викладанні відповідних теорій навіть бував іноді не зовсім точним. Коли йому траплялося зрідка заплутатися у викладенні відповідних теорем і правил, він ніяковів та густо червонів, але ми не звертали на це уваги, оскільки

ставилися до його курсу добре — зважаючи на його логічний зміст, який нас захопив і який ми високо оцінили» [Асмус, 1990: с. 93].

Викладачі Київської духовної академії, так само як і Університету Св. Володимира, були інтелектуальною елітою Києва XIX — початку XX сторіччя. Серед згаданих у статті персоналій можна виокремити ті, які зробили значний внесок у розвиток логіки як науки та навчальної дисципліни. Питання, які цікавили філософів, знаходилися в рамках західноєвропейської філософії та логіки того часу. Серед них головними були такі. Як реформувати логіку? Як визначити її предмет? Чи можна логіку вважати тільки формальною наукою? Які взаємозв'язки існують між логікою та психологією? Чи можна вважати психологію підґрунтям логіки? Яким є методологічне значення логіки?

Розв'язуючи ці питання, вони розробили оригінальні логічні концепції. Їхній науковий доробок сьогодні цікавий не тільки з точки зору історії логіки, але й з точки зору сучасних тенденцій розвитку логічного знання.

На жаль, не всі з київських професорів мали видані праці. Про їхні погляди сьогодні можна дізнатися, тільки дослідивши рукописи, що залишилися після них. При цьому деякі рукописи не є авторськими. Це конспекти студентів, які були присутні на їхніх заняттях.

Спробуємо розглянути ці персоналії більш докладно. Це становить інтерес хоча б тому, що деякі з них (як і їхні логічні концепції) впродовж тривалого часу були забуті. Як з'ясувалося з моїх численних особистих контактів, їхні імена і досі невідомі науковцям з країн як близького, так і далекого зарубіжжя.

Іван Михайлович Скворцов (1795—1863) — ординарний професор філософських наук, доктор богослов'я, протоієрей. Понад 30 років викладав у Київській духовній академії і майже 25 років читав лекції в Університеті Св. Володимира, зокрема і лекції з логіки. На жаль, він не залишив друкованих праць з логіки. Ознайомитися з його доробком в цій царині можна лише за конспектом його лекцій з логіки, прочитаних 1837 року і записаних студентом X курсу КДА Андрієм Монастирьовим [Сборник философских статей, 1834—1840].

Василь Миколайович Карпов (1798—1867) — випускник та викладач філософських дисциплін у КДА, з часом ординарний професор Санкт-Петербурзької академії. Серед його логічних творів на першому місці — підручник «Систематичний виклад логіки» (1856) [Карпов, 1856], який був визнаний найкращим підручником з логіки Російської імперії і який автор особисто подарував імператорові Олександрові II. На жаль, київський період у житті філософа займає невеликий відрізок часу з 1821 по 1833 рік. З них викладацькою діяльністю в академії він займався з 1829 по 1833 рік. Спочатку як бакалавр французької мови, після отримання ступеня магі-

стра богослов'я, а з 1831 року — як бакалавр філософських наук. 1833 року він від'їжджає до Санкт-Петербурзької духовної академії, з якою і була пов'язана вся його подальша діяльність.

Йосип Григорович Міхневич (1809—1885) — випускник та екстраординарний професор Київської духовної академії. У подальшому працював на посаді професора Рішельєвського ліцею в Одесі, де впродовж двадцяти років читав усі філософські дисципліни, зокрема і курс логіки. Логічні погляди Й. Міхневича викладені у його праці «Досвід поступового розвитку головних дій мислення як керівництво для початкового викладання логіки» [Міхневич, 1847].

Орест Маркович Новицький (1806—1884) — магістр богослов'я та словесних наук, екстраординарний професор Київської духовної академії, а з 1834 року — перший ординарний професор філософії і декан Першого відділення філософського факультету Університету Св. Володимира. Відомі кілька його логічних праць. 1841 року виходить друком його «Керівництво до логіки» [Новицький, 1842], яке не є оригінальною працею, оскільки було перекладом російською мовою відомого посібника К. Фішера. 1844 року виходить друком його «Стисле керівництво до логіки з попереднім нарисом психології» [Новицький, 1844], де автор, виходячи зі свого досвіду викладання в Університеті Св. Володимира, наполягає на створенні об'єднаного курсу логіки та психології для студентів університету. За його думкою, перш ніж викладати студентам закони мислення, їм потрібно засвоїти, що таке мислення взагалі і якими здатностями душі воно виробляється. У подальшому це керівництво стало навчальним посібником для київських гімназій з ухвалою Міністерства народної освіти. Крім того, проблеми логіки Ор. Новицький розглядав у невеликому рукописі «Дещо про логіку з лекцій О. М. Новицького» [Новицький, 1834—1840].

Сильвестр Сильвестрович Гогоцький (1813—1889) — ще один представник київської академічно-університетської філософії, випускник, а потім ординарний професор філософії Київської духовної академії. 1845 року був прийнятий кандидатом Першого відділення філософського факультету Університету Св. Володимира. З 1848 року — магістр філософії, доцент кафедри філософії університету та екстраординарний професор КДА. 1850 року затверджується ординарним професором по класу філософських наук та у науковому ступені доктора філософії та стародавньої філології. Проте із закриттям кафедр філософії в університетах Російської імперії він був вимушений перейти на кафедру педагогіки і тільки 1869 року отримав дозвіл читати курси філософії. У 1862—1863 роках був деканом історико-філологічного факультету. До переходу на кафедру педагогіки С. Гогоцький читав в Університеті Св. Володимира курс логіки. Логічні погляди С. Гогоцького викладені в його «Філософському лексиконі», який

був першою в Росії чотиритомною філософською енциклопедією [Гогоцький, 1857—1873].

Памфіл Данилович Юркевич (1826—1874) — професор Київської духовної академії, а потім Московського університету. Він залишив велику рукописну спадщину з логіки. Серед його рукописів: «Програма та читання з логіки» [Философские лекции и записки, 1863: № 13], «Читання з логіки (у скороченому вигляді)» [Философские лекции и записки, 1863: № 14], «Логічні дослідження Транделенбурга у скороченому вигляді» [Философские лекции и записки, 1863: № 15], «Лекції з логіки» [Философские лекции и записки, 1863: № 16], «Нотатки з приводу читання логіки Зігварта» [Философские лекции и записки, 1863: № 17], «З логіки» (літографічні лекції) [Философские лекции и записки, 1863: № 18].

Петро Іванович Ліницький (1839—1906) — заслужений ординарний професор Київської духовної академії по кафедрі логіки та метафізики, доктор богослов'я. Серед виданих його праць «Логічні дослідження Рудольфа Транделенбурга, переклад Корша» (1868) [Линицкий, 1868], «Логічні дослідження Ф. Ібервега, Х. Ульрица, Р. Зайделя, Л. Рабуса, Й. Хоппе» [Линицкий, 1871], «Про форми та закони мислення» (1895) [Линицкий, 1895] та інші. Також до нашого часу збереглися рукописні лекції з логіки П. Ліницького. Вони були прочитані студентам XLV курсу КДА у 1889—1890 навчальному році і записані студентом П. Кудрявцевим [Линицкий, 1889—1890].

Георгій Іванович Челпанов (1862—1936) приїздить до Києва 1892 року і посідає кафедру філософії в Університеті Св. Володимира, де починає читати лекції з логіки, психології та вступу до філософії. Крім того, у 1900—1906 роках він викладав логіку та психологію в Першій Київській гімназії, де тоді навчалися М. Булгаков та К. Паустовський. 1907 року повертається до Москви, де стає професором Московського університету. Логічні погляди Г. Челпанова викладені у славетному підручнику з логіки, який до 1917 року витримав вісім перевидань [Челпанов, 1915].

Цікавим є те, що кожний із згаданих вище представників академічно-університетської філософії розробив авторську концепцію логіки. Об'єднувало їх лише те, що кожний так чи так намагався розв'язати проблему реформування логіки як науки.

Так, І. Скворцов у своїй концепції об'єднує власне логіку (теорію мислення), яка вивчає форми мислення: поняття, судження, умовивід; логіку розуму (теорію пізнання), яка складається з аналітики почуттів, аналітики розсудку і аналітики розуму; та методологію, або вчення про способи застосування законів і форм мислення в процесі пізнання. При цьому психологію він вважав пропедевтикою логіки розуму, а власне логіка, за його думкою, з цією наукою ніяких зв'язків не має.

На противагу І. Скворцову, В. Карпов вважав, що підґрунтям логіки може бути тільки психологія. Для нього логіка показує, яких форм може набувати наше мислення відповідно до намагань сил душі. Отже, В. Карпов стояв на позиціях психологізму в логіці. Але його психологізм має не емпіричний, а умоглядний характер.

Й. Міхневич запропонував своє бачення логіки. Для нього логіка — це основа граматики, а граматика — це доповнення до логіки.

Ор. Новицький, визначаючи логіку, звертає увагу вже не тільки на процеси мислення, а й на процеси пізнання. Для нього логіка — це філософія мислення взагалі, яка дає підґрунтя іншим наукам, вивчаючи внутрішню матерію мислення, на якому тримаються всі наші знання. Для того, щоб вивчити закони мислення, треба дізнатися про дії душі, які вивчає психологія. Тільки, на противагу І. Скворцову і В. Карпову, Ор. Новицького вже цікавила не умоглядна, а емпірична психологія. На його думку, логіка, так само як етика та естетика, є її продовженням.

Найпростішим способом реформував логіку С. Гогоцький. Для нього головним було повернення до Аристотеля.

Ближче за всіх підійшов до сучасного витлумачення логіки як науки П. Юркевич. Для нього предметом логіки є формальні істини, які стосуються правильності міркувань, а не їхнього змісту.

П. Ліницький вважав логіку філософською наукою. Вона — ні частина психології, ні словесна наука, а тільки царина філософії, головна пропедевтична дисципліна. При цьому логіка — це не тільки формальна наука. Вона — наука про пізнання загалом.

Для Г. Челпанова мета пізнання полягає у досягненні істини за допомоги мислення. Логіка є наукою, яка показує, як повинно відбуватися мислення, щоб була досягнута істина. Те мислення, завдяки якому людина отримує істину, він називає правильним мисленням. Таким чином, логіка, згідно з Г. Челпановим, це наука про закони правильного мислення, або наука про закони, яким підпорядковується правильне мислення.

Він чітко відрізняє логіку від психології. Мислення можна розглядати з двох точок зору: як процес, закони якого досліджують, і як певний засіб досягнення істини. Першу точку зору треба віднести до психології, другу — до логіки. Саме це і зумовлює різницю між ними. Психологія — наука описова, вона пояснює, як перебігають розумові процеси. Логіка — наука нормативна, вона розглядає норми та закони, яким підпорядковується мислення.

Таким чином, можна констатувати, що у XIX — на початку XX сторіччя у Києві на базі Київської духовної академії та Університету Св. Володимира активно розробляли логічну проблематику. Викладачами кафедр філософії були розроблені оригінальні логічні концепції, що стали засадовими для навчальних курсів, які читали студентам цих вищих навчальних закладів.

Проте треба зазначити, що виявити якісь традиції чи підходи, навколо яких можна було б об'єднати представників київської академічної та університетської філософії ХІХ — початку ХХ сторіччя, практично неможливо через авторський підхід кожного з них до формування власної концепції.

ЛІТЕРАТУРА

- Асмус В.Ф. Философия в Киевском университете в 1914—1920 годах: (Из воспоминаний студента) // Вопросы философии. — 1990. — № 8. — С. 90—108.
- Введенский А.И. Логика как часть теории познания. — СПб., 1909.
- Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Св.Владимира. — К., 1884.
- Генеза філософських студій у Київському університеті. — К., 2009.
- Гогоцкий С.С. Философский лексикон: В 4-х т. (5 вып.). — К., 1857—1873.
- Дело о возложении чтения логики и опытной психологии на профессоров богословия или законоучителей в высших учебных заведениях, 31 июля 1850 г. — 8 февраля 1851 г. — Державний архів м.Києва (ДАК). — Ф. 16. — Оп.289. — Спр. 130. (s.a.)
- Зигварт Х. Логика. — СПб., 1908.
- Карпов В.Н. Систематическое изложение логики. — СПб., 1856.
- Линицкий П.И. Логические исследования Адольфа Транделенбурга, перевод Корша. — М., 1868.
- Линицкий П.И. Логические исследования Ф.Ибервега, Х.Ульрица, Р. Зайделя, Л. Рабу-са, И. Хоппе // Труды КДА. — 1871. — Кн. 9; 12.
- Линицкий П.И. О формах и законах мышления. — Харьков, 1895.
- Линицкий П.И. Слова и речи на разные дни и случаи, как учебные работы студентов, лекции по логике, читанные профессором П.И. Линицким в записи студента П.Кудрявцева. — 1889—1890. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. — Ф.160. — № 815. (s.a.)
- Липпс Т. Основы логики. — СПб., 1902.
- Минто В. Дедуктивная и индуктивная логика. — М., 1896.
- Михневич И.Г. Опыт постепенного развития главных действий мышления, как руководство для первоначального преподавания логики. — Одесса, 1847.
- Мозгова Н.Г. Київська духовна академія, 1819—1920. Філософський спадок. — К., 2004.
- Мозгова Н.Г. Логіко-гносеологічна проблематика в Київській духовно-академічній філософії ХІХ — початку ХХ ст. — К., 2005.
- Новицкий Ор. Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии. — К., 1844.
- Новицкий Ор. Руководство к логике. — К., 1841.
- Обзор преподавания в университете Св.Владимира в 1-м полугодии 1885—1886 учебного года, с приложением 4-х таблиц лекций. — К.: Издание университетской типографии, 1885 (Національна бібліотека архівів України (НБАУ). — XVIII-6-16, О-21).
- Общие учебные планы и правила Историко-филологического факультета Университета Св.Владимира / Сост. Н.Бубнов. — К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1907 (Національна бібліотека архівів України (НБАУ). — VIII-6-16, О-28).

- Сборник философских статей, 1834—1840.* Логика, читанная X курсу в киевской академии профессором И.М. Скворцовым, за подписью: Студент А. Монастырев. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. — КДА 348 Л (Муз. 757). — Т. 1.
- Сборник философских статей, 1834—1840.* Нечто о логике из лекций О.М. Новицкого. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. — КДА 348 Л (Муз. 757). — Т. 2.
- Университетские известия.* — 1910. — № 11. — С. 4 (Національна бібліотека державних архівів України (НБАУ). — 05, У-59).
- Устав и штат Университета Св. Владимира.* — К., 1842 (Національна бібліотека державних архівів України (НБАУ). — XVIII-6-16, У 79).
- Учебные правила* и программы историко-филологического факультета Императорского университета Святого Владимира / Сост. декан Н.Бубнов. — К., 1911 (Гене́за філософських студій у Київському університеті). — К., 2009.
- Философские лекции и записки* П.Д. Юркевича, профессора Киевской академии и московского Университета, XIX в. 13. Программа и чтения по логике, на 108 л. Программа составлена для общеобразовательных военных заведений, 1863 г. — Логические проблемы. — Элементарное учение Логики. — Чтения 1864 г. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. — КДА 352 Л (Муз.818а). — № 13. (s.a.)
- Философские лекции и записки* П.Д. Юркевича, профессора Киевской академии и московского Университета, XIX в. — 14. Чтения по логике (в сокращенном виде), датированные 1858 года апреля 27 дня, на 105 л. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. — КДА 352 Л (Муз.818а). — № 14. (s.a.)
- Философские лекции и записки* П.Д. Юркевича, профессора Киевской академии и московского Университета, XIX в. — 15. Логические исследования Гранделенбурга в сокращенном виде. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. — КДА 352 Л (Муз.818а). — № 15. (s.a.)
- Философские лекции и записки* П.Д. Юркевича, профессора Киевской академии и московского Университета, XIX в. — 16. Лекции по логике, читанные в 1864 — 1865 академическом году, на 112 л. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. — КДА 352 Л (Муз.818а). — № 16. (s.a.)
- Философские лекции и записки* П.Д. Юркевича, профессора Киевской академии и московского Университета, XIX в. — 17. Заметки при чтении логики Зигварта, на 16 л. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. — КДА 352 Л (Муз.818а). — № 17. (s.a.)
- Философские лекции и записки* П.Д. Юркевича, профессора Киевской академии и московского Университета, XIX в. — 18. «Из логики», литография, на 92 стр. — Институт рукописей Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского. — КДА 352 Л (Муз.818а). — № 18. (s.a.)
- Челпанов Г.И.* Учебник логики, 8-е изд. — М., 1915.
- Яворський С.* Філософські твори : У 2-х т. — К., 1992. — Т. 1.

Хоменко Ірина Вікторівна — доктор філософських наук, професор кафедри логіки філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — філософська логіка, теорія аргументації, історія логіки.

Сучасні виміри

Леонід
Леоненко

АНАЛОГІЯ У COGNITIVE SCIENCE: „традиційні” концепції та моделі

Замість вступу: короткий огляд та „з’ясування стосунків” з логікою

Початок інтенсивного обговорення висновків за аналогією у cognitive science можна віднести до 1970-х років. Перші праці стосувалися переважно осмислення психологічних експериментів, в яких вивчали особливості властивого людям утворення аналогій, а також спроб відтворити ці особливості у комп’ютерних програмах „імітації” висновків за аналогією [Blank, 1997; French, 2002; Gentner, 1983; Kokinov, 1994; Kokinov, Petrov, 2001; Robertson, 1997; Silverman, 1983]. При цьому обирали різні формальні засоби зображення умовисновків: одні системи використовували продукції (rule-based reasoning), інші — мережі quasi-нейронів (так звані коннекціоністські моделі), багатоагентні системи або ж міркування на підставі прецедентів (case-based reasoning).

Важливо зазначити таку деталь. Визнаючи особливу, навіть переважну значущість саме аналогій (порівняно з іншими типами міркувань) для моделювання процесів пізнання, фахівці з cognitive science практично „ігнорували” дослідження аналогії логіками. Для статей про аналогію 1970—1980-х років типовою є така структура: наведено кілька прикладів аналогій з різних предметних царин і на цій підставі „роз’яснено” поняття умовисновку за аналогією з апеляцією до інтуїції читача. У прикладних працях пізнішого часу, як пра-

вило, наведено більш-менш чіткі алгоритми, за якими комп'ютер міг би відтворити аналогії з наведених прикладів [Analogical Reasoning, 1988].

Невдовзі, проте, деякі з висунутих згаданими фахівцями концепцій аналогії набули статусу „парадигматичних”, оскільки їх було визнано добре обґрунтованими теоретично та експериментально, а відповідні до цього комп'ютерні алгоритми дали добрі результати в імітації людських аналогій. Слід зазначити, що когнітивні моделі аналогії стали широко відомими й за межами галузі cognitive science. Коли зарубіжні філософи обговорюють роль аналогій у науковому пізнанні, вони здебільшого не посилаються на праці логіків, а аналізують когнітивні моделі, такі, як SME, ACME та COPUSAT [Abrantes, 1988].

При цьому посилення на „суто логічні” формалізації аналогії, як і раніше, практично відсутні у працях у галузі cognitive science та штучного інтелекту [Люгер, 2003; Варшавський, Еремеев, 2005]. Доречно сказати, що когнітивні моделі подекуди „зайняли місце” логічних формалізацій аналогії, оскільки *самі висунули певні логічні принципи* такої формалізації. Надалі я спробую обґрунтувати цю тезу та, наскільки зможу, „розставити” згадані моделі на відповідні їм „місця”.

Коротко про схему умовиводу за аналогією та типи аналогій

Ніхто з дослідників аналогії не заперечує того, що цей тип умовиводу пов'язаний з установленням або виявленням певного відношення („схожості”, „відповідності”, „подібності” тощо) між двома предметами — моделлю a та прототипом b [Уемов, 1970; Уемов, 1971]¹. Я вживатиму таку загальну схему умовиводу за аналогією:

$$L: \approx_{Cp}(a, b) \in \Omega, \mathfrak{Z}(a) \vdash \mathfrak{Z}'(b) \quad (1)$$

Тут L — мова опису моделі та прототипу, Cp — виражена мовою L процедура обчислення рівня „схожості” об'єктів a та b , сам цей рівень позначено через $\approx_{Cp}(a, b)$. У випадку належності $\approx_{Cp}(a, b)$ до певної множини значень Ω дозволене перенесення інформації \mathfrak{Z} з моделі на прототип, при цьому \mathfrak{Z} може зазнати змін і набути форми \mathfrak{Z}' [Леоненко, 2006; Леоненко, 2008].

¹ Зверніть увагу: я вживаю термін „модель” у двох — суттєво різних — значеннях. По-перше, у статті йдеться про різні теоретичні та комп'ютерні моделі умовиводів за аналогією. По-друге, слідом за А.Уйомовим, я називаю „моделлю” той об'єкт, з якого у процесі аналогії переносять інформацію на інший об'єкт — „прототип” (в англійській літературі парі термінів „модель — прототип” відповідає пара „source — target”). Маю надію, що контекст дасть читачеві змогу уникнути колізій цих двох значень терміна „модель”.

Схема (1) буде надалі застосована з метою класифікації моделей аналогії у *cognitive science*. Як побачимо нижче, особливу увагу буде приділено двом типам аналогії: 1) парадейгми — процедура Cp полягає у виявленні тотожних або подібних *атрибутів* об'єктів a та b ; 2) ізоморфізму або quasi-ізоморфізму — Cp полягає у знаходженні тотожних або подібних *відношень*, структурних частин об'єктів a та b .

Перейду тепер до опису головних „традиційних” концепцій аналогії в *cognitive science*.

Дедре Гентнер: Structure Mapping Theory

Фахівці з *cognitive science* одноставні в тому, що етапною працею, яка вплинула на всі подальші моделі аналогії у цій галузі знання, стала стаття Дедре Гентнер, опублікована у часописі „Cognitive Science” 1983 року [Gentner, 1983: p. 155–170]. У ній Д. Гентнер висунула два „базисні” принципи:

1^a. „Аналогією” правомірно називати *тільки* такий умовивід, засновком якого є одно-однозначна відповідність \aleph між структурами — деякими множинами *відношень*, наявних у моделі та прототипі (термін *structure mapping*, який позначає встановлення такої відповідності, став для когнітивних концепцій аналогії визначальним, „майже еквівалентним” самому термінові „аналогія”).

1^b. Нехай відповідність \aleph зв'яже певні відношення R_a моделі та R_b прототипу. Рівень правомірності аналогії зростатиме, якщо поряд з ними \aleph зв'яже також деякі відношення вищого порядку $G_a(\dots, R_a, \dots)$ та $G_b(\dots, R_b, \dots)$ (це так званий принцип систематичності — *systematicity principle*)².

Таким чином, аналогія, згідно з Д. Гентнер, — це ніщо інше, як *ізоморфізм* \aleph . Вимогу одно-однозначності \aleph послабляли у деяких наступних працях обговорюваного напрямку, відтак точніше буде назвати \aleph нестрогим, quasi-ізоморфізмом. З тези 1^a випливає, зокрема, що умовивід типу парадейгми Д. Гентнер аналогією не визнає.

Ми бачимо, що визначення 1^a аналогії Д. Гентнер подає цілком у логічних термінах. Умова 1^b правомірності аналогії також виглядає як правило логічного характеру. Слід, проте, зазначити, що Д. Гентнер під правомірністю тут розуміє не стільки „правдоподібність”, скільки „доречність”, прийнятність конкретної аналогії для людей, що оцінюють її як „вдале” чи „невдале” порівняння двох предметів.

Тези 1^a та 1^b уточнювали та переглядали у різних аспектах сама Д. Гентнер та інші вчені. Проте саме вони є „відправним пунктом” для всіх сучас-

² Тези 1^a та 1^b я подаю тут у власному формулюванні (гадаю, проте, що вони правильно передають суть оригіналу).

них концепцій аналогії у cognitive science (навіть для тих, що відкидають зазначені тези).

Обґрунтування свого визначення аналогії Д. Гентнер пов’язує, з одного боку, з виконанням певних „теоретичних критеріїв”, яким, на її думку, має задовольняти довільна концепція аналогії, а з іншого — з підтвердженням її власної концепції низкою психологічних експериментів (проведених як нею, так і багатьма іншими авторами).

„Теоретичні критерії” є такими:

(А). Інтерпретацію аналогії належить будувати на підставі „значень її частин” („meaning of its parts”) [Gentner, 1983: p. 155, 165]. Це означає, що пояснювати аналогію слід обмежуючись тільки залученням понять прототипу, моделі та їх складників. А, скажімо, процедуру вибору моделі (за наявності кількох кандидатів) не належить включати до сфери аналогії. Так само малосуттєвими для пояснення аналогії слід вважати її контекст і навіть інформацію, яку переносять з моделі на прототип.

(В). Теорія аналогії має в явний спосіб відрізнити її від інших різновидів порівняння об’єктів, таких, як категоризація, абстракція тощо.

(С). Правила аналогії мають залежати тільки від синтаксичних властивостей зображень знань про її складові і не мають спиратися на семантичні аспекти моделі, прототипу та/або їхніх предметних царин.

Крім цих головних критеріїв приймають також деякі додаткові припущення, зокрема:

(D). „Предметні царини та ситуації психологічно сприймають як системи з об’єктів, властивостей об’єктів та відношень між об’єктами” [Gentner, 1983: p. 156].

(Е). Знання зображають у вигляді семантичних мереж.

Слід зазначити, що жоден з перелічених критеріїв та припущень (А) — (Е) не уникнув модифікації або навіть повного перегляду в наступних працях колег Д. Гентнер, а від деяких відмовилась і вона сама. Що ж стосується підтверджень її теорії психологічними експериментами [Gentner, 1983; Gentner, 1989; Gentner, Kurtz, 2006: p. 611], то, на думку фахівців, ці експерименти є значущими — їх не можна ігнорувати. Разом з тим існують розходження щодо питання: що саме вони вимірювали. Д. Гентнер вважає, що їхні „результати показали сильну орієнтацію на реляційну інформацію в інтерпретації [людьми] аналогій... учасники випробувань оцінюють як найдоречніші ті з аналогій, для яких вони вказують найбільшу величину реляційної інформації”, спільної для моделі та прототипу [Gentner, 1983: p. 165—166]. Проте, скажімо, С. Робертсон висуває (та експериментально обґрунтовує) іншу гіпотезу: початківці, не треновані учасники випробувань погано справляються з аналогіями, які потребують врахування відношень, і особливо вищих порядків [Robertson, 1997: p. 11]. Цей висновок

узгоджується і з дослідженнями інших авторів [Kokinov, 1994; Keane, 1993; Hummel, Holyoak, 1997: p. 427—466].

Слід також додати, що багато фахівців з *cognitive science*, не заперечуючи важливості ролі збігу відношень при проведенні людьми аналогій, обережні в оцінці цієї ролі як домінуючої [Holyoak, Thagard, 1989; Hummel, Holyoak, 1997; Veale, Keane, 1998]. Певною мірою з доречністю такої обережності погодилася й сама Д. Гентнер у своїх нещодавніх працях [Gentner, Kurtz, 2006: p. 611].

Тези 1^а та 1^б Д. Гентнер зробила засадовими для „теорії відображення структур” (Structure Mapping Theory — SMT), на базі якої вона з колегами розробила комп’ютерну систему підтримки умовиводів за аналогією SME (Structure Mapping Engine).

Виходячи із прийняття моделі та прототипу як семантичних мереж, SME шукає спочатку їхні локальні збіжності (*matching relations*). Пошук регулюють такі правила:

(1) якщо два відношення (перше — у моделі, друге — у прототипі) мають однакове ім’я, то висувають гіпотезу про їхню відповідність (тобто вміщення цих відношень у відображення \aleph);

(2) якщо для пари предикатів висунуто гіпотезу відповідності, слід оцінити аргументи цих предикатів. Якщо відповідні аргументні місця зайняті об’єктами однієї категорії (обидва суть індивіди або обидва суть предикати), то висувають гіпотезу про відповідність для цих об’єктів;

(3) відповідність припустима лише між сутностями однакових категорій (між індивідами або між предикатами, проте не між індивідом та предикатом);

(4) відповідність припустима лише між предикатами з однаковою кількістю аргументів [Gentner, 1989; Kokinov, French, 2003; Gentner, Kurtz, 2006: p. 610—611].

Кожну локальну гіпотезу відповідності оцінює „показник якості” (рейтинг). Цей показник зростає, наприклад, тоді, коли відповідні предикати мають однакові імена або ж мають спільне *родове* ім’я тощо.

Далі будують глобальні гіпотези відповідності. Це — сумісні (*consistent*) множини локальних гіпотез відповідності. На підставі локальних рейтингів гіпотез, що увіходять до такої множини, обчислюють глобальний рейтинг.

Як остаточне відображення \aleph аналогії вибирають глобальну гіпотезу з найбільшим рейтингом.

Наприклад, для аналогії Е. Резерфорда „Атом водню подібний до Сонячної системи” можна висунути такі локальні гіпотези відповідності [Gentner, 1983; Gentner, 1989; Люгер, 2003: с. 413—415]:

(α) ПРИТЯГУЄ (Сонце, планета) \leftrightarrow ПРИТЯГУЄ (ядро, електрон)

(β) БІЛЬШ_МАСИВНЕ (Сонце, планета) \leftrightarrow БІЛЬШ_МАСИВНЕ (ядро, електрон)

(γ) ОБЕРТАЄТЬСЯ_НАВКОЛО (планета, Сонце) \leftrightarrow ОБЕРТАЄТЬСЯ_НАВКОЛО (електрон, ядро)

(δ) БІЛЬШ_ГАРЯЧЕ (Сонце, планета) \leftrightarrow БІЛЬШ_ГАРЯЧЕ (ядро, електрон)

Рейтинг гіпотези (δ) буде меншим, ніж у (β), внаслідок принципу 1^b. Справа в тому, що предикати БІЛЬШ МАСИВНЕ та ОБЕРТАЄТЬСЯ НАВКОЛО пов'язані певними відношеннями другого порядку, в яких предикат БІЛЬШ ГАРЯЧЕ не задіяний. Наприклад, пише Д. Гентнер, якщо змінити порядок аргументів у БІЛЬШ МАСИВНЕ на протилежний, те саме доведеться виконати й для ОБЕРТАЄТЬСЯ НАВКОЛО, проте не для БІЛЬШ ГАРЯЧЕ. Відношення другого порядку, які тут мають на увазі, точно описуються еквіформністю відповідних фізичних законів; проте, зауважує Д. Гентнер, таке точне знання для людей не є обов'язковим: щоб виправдати аналогію, їм „достатньо помітити, що сила, маса та рух високою мірою взаємопов'язані” [Gentner, 1983: р. 164] (а рівень їхнього зв'язку з температурою відсутній або ж незначний).

Застосовуючи наведене вище правило (2), можна перейти від предикатів до їхніх аргументів:

(ϵ) Сонце \leftrightarrow ядро; планета \leftrightarrow електрон.

Принцип 1^a спонукає відмовитися при побудові \aleph від гіпотез, що стосуються одномісних предикатів, як от

(ζ) ЖОВТЕ(Сонце) \leftrightarrow ЖОВТЕ(ядро),

або ж приписати таким гіпотезам низький рейтинг.

У підсумку до \aleph можемо включити відповідності (α), (β), (γ) та (ϵ).

Як бачимо, досі нічого не сказано про „нову для прототипу” інформацію, яка у результаті побудови \aleph буде перенесена на нього з моделі. Як можна судити з тексту статті 1983 року, у той час Д. Гентнер вважала, що хоча таке перенесення можливе, але головною метою аналогії є не воно, а сама побудова \aleph . Новизна знання щодо прототипу звідна до того, що його „будова” виявляється такою самою, як у моделі. Відображення \aleph описує деталі цієї „будови”, і в цій якості \aleph є „справжнім результатом” аналогії.

У подальших працях, під впливом критики колег Д. Гентнер, вона свою позицію дещо пом'якшила [Gentner, Kurtz, 2006: р. 638]. Мета побудови аналогії буває різною, і ця різниця може суттєво впливати на вибір відображення \aleph (прагматичний аспект, особливо підкреслений, зокрема, К. Голяком та П. Тагардом [Holyoak, Thagard, 1989]). Навіть у випадках, подібних до ситуацій пояснювання, де „позірно” аналогію завершує з'ясування \aleph , до намірів того, хто пояснює, увиходить певна диференціація ознак моделі, доречних для включення до \aleph . (Сама Д. Гентнер робить таку диференціацію: вважає атрибути „менш доречними”, ніж відношення.)

Отже, відповідність \aleph завжди передбачає деяку (часто нечітку) типологію T ознак, у термінах якої слід описувати модель a та прототип b . Крім того, припускають, що \aleph може бути розширена: якщо модель та прототип „узгоджені” відповідністю \aleph , то вони можуть бути узгодженими й у деяких не залучених до \aleph елементах чи ознаках, що підпадають під ту саму типологію T . Це означає, що приймають таку схему висновків за аналогією:

$$L: \aleph(a,b) \in \Omega, (\exists P \in T)P(a) \vdash (\exists Q \in T)Q(b) \quad (2)$$

Це окремий випадок схеми (1), причому \aleph задає смисл схожості a та b , а Ω відповідає умовам, що накладаються на відображення \aleph , як от принципи 1^a та 1^b або ж правила (1) — (4) SME.

Система SME показала добрі результати в імітації деяких „людських” аналогій, подібних до розглянутої вище. Водночас інші автори, як побачимо, запропонували альтернативні системи (зокрема, менш орієнтовані на принцип систематичності 1^b), також успішні у моделюванні аналогій, виконуваних людьми.

Як же можна оцінити „місце” підходу Дедре Гентнер серед інших концепцій аналогій, якщо під „місцем” розуміти логічний статус? Сама Д. Гентнер вважає принцип 1^a — structure mapping — центральним для визначення загального поняття аналогії. Проте, на мій погляд, тут слід говорити не про проблему визначення, а про концепцію, що стверджує домінування аналогій певного типу у міркуваннях людей [Holyoak, Thagard, 1989; Hummel, Holyoak, 1997: p. 447—449]. Structure mapping, тобто quasi-ізоморфізм, звичайно, є *різновидом* аналогії. Принцип систематичності 1^b можна розглядати як правило підвищення правдоподібності аналогії. Аргументи, які наводить Д. Гентнер, по суті стверджують, що коли люди застосовують quasi-ізоморфізм, дотримуючись принципу систематичності, вони часто досягають успіху; якщо ж застосовують інші різновиди аналогій або систематичність порушується, успішні висновки відсутні або нечисленні

Наприкінці цього підрозділу хочу приєднатися до багатьох колег у висловленні жалю щодо „залізної завіси”, яка відділяла, крім іншого, і вчених колишнього СРСР від зарубіжних науковців. Вважаю, що якби на Заході були в ті роки відомі не лише поодинокі праці А. Уйомова з аналогії (дві — три його статті було перекладено англійською та німецькою), але і його ґрунтовні книги, вони не могли б не вплинути на ідеї Д. Гентнер та її послідовників. Зокрема, експерименти, поставлені „практикою наукового дослідження” [Уемов, 1970] за кілька сторіч, доводили б, що виключення парадейгми зі сфери аналогії мало б бути ґрунтоване на більш переконливих, ніж у Д. Гентнер, підставах. Так само з’ясувалося б, що крім принципу систематичності існує багато інших умов, що підвищують правомірність аналогій, у тому числі quasi-ізоморфізму [Уемов, 1971]. Нарешті, сам

принцип систематичності можна було б уточнити за допомоги класифікації відношень вищих порядків, які визначають модель та прототип аналогії як „системи”³ [Леоненко, Сараєва, 1984].

Про блиск та злиденність традицій (Дуглас Бланк та інші)

Як було зазначено, колеги Д. Гентнер запропонували і продовжують пропонувати різні комп’ютерні системи „підтримки” висновків за аналогією. Деякі з них по-новому втілюють різновиди попередніх ідей, проте деякі мають у тому чи тому розумінні альтернативний характер. Я розгляну тут аналіз систем підтримки аналогії, виконаний у дисертації Дугласа Бланка [Blank, 1997]. Він заслуговує на увагу, оскільки (на відміну від багатьох інших праць) *явно* апелює до головних принципів, які є підґрунтям різних когнітивних моделей аналогії.

Д.Бланк, щонайперше, розділяє всі підходи до моделювання аналогії (маючи на увазі галузь cognitive science) на „традиційні” та „нетрадиційні”. Традиційний напрямок, згідно з Д. Бланком, виходить з таких базових принципів:

P1. Аналогія передбачає, що модель та прототип наділені деякими структурами і побудова аналогій починається із *зіставлення* цих двох *структур*.

P2. Процес побудови аналогії полягає у „скануванні” структур моделі та прототипу з метою знайти їхні *схожі* (подібні, аналогічні) *частини та елементи*.

P3. Схожість довільних об’єктів, властивостей та відношень детермінована виключно *синтаксисом* їхніх описів.

P4. Щоб два відношення можна було тлумачити як аналогічні, вони повинні мати однакову *кількість* аргументів та однакові *типи* відповідних аргументів.

P5. Відношення, властивості та об’єкти — це цілком *різні* сутності.

P6. *Контекст не відіграє ролі* у процесах побудови аналогій.

P7. Результатом побудови аналогії є фіксація *відображення* між відповідними частинами моделі та прототипу [Blank, 1997: р. 3—4, 112—114].

Як бачимо, ці принципи у багатьох рисах узгоджені з „духом” розглянутого вище підходу Д. Гентнер, чому її модель Д. Бланк і назвав „прототипічною традиційною моделлю” [Blank, 1997: р. 15]. Проте Д. Бланк не враховує важливу обставину: і у самої Д. Гентнер, і у інших близьких до неї підходах деякі з наведених вище принципів вживають у „слабких” формах.

„Послаблення” стосувалися, зокрема, принципу P6 — ролі контексту в аналогіях. У моделі ACME (Analogical Constraint Mapping Engine) [Но-

³ Запропоновані А. Уйомовим як базисні характеристики систем „системні параметри” є саме відношеннями вищих порядків.

lyoak, Thagard, 1989] К. Голіака та П. Тагарда контекст залучають через поняття „мети” (goal) умовиводу, яке є ширшим порівняно з „інформацією, яку переносять на прототип з моделі”. Мету характеризують особливі „прагматичні регулятори” або обмеження (constraints). Їх можуть задавати, зокрема, предикати IMPORTANT(x), де аргумент x може бути індивідом, відношенням або формулою, релевантною до мети аналогії. Інший предикат — PRESUMED(...) — фіксує ті обмеження, яких бажано дотримуватися при побудові відображення моделі на прототип.

АСМЕ вточнює також принцип P7, приймаючи, що відображення, встановлене між моделлю та прототипом, зумовлює можливість перенесення на прототип деякої нової інформації. Наприклад, якщо потік води є моделлю термодинамічних процесів, то після

(1) встановлення відображення \aleph характеристик потоків води та тепла (зокрема, \aleph зв'язує *тиск* у першому та *температуру* у другому) та

(2) з'ясування *причини* зростання швидкості потоку води — підвищення тиску

(3) шукаємо відповідну термодинамічну причину і

(4) знаходимо її — внаслідок перенесення характеристик потоку води із зумовленою \aleph модифікацією — це *підвищення температури*.

Як і SME, систему АСМЕ випробовували на різних прикладах „людських” аналогій. Однією з них була широко відома аналогія К. Дункера [Duncker, 1945]. Тут прототип — руйнування пухлини через опромінення. Проблема полягає в тому, що опромінення з інтенсивністю, достатньою для руйнування пухлини, водночас фатально руйнує здорові тканини. Модель — облога фортеці: променям відповідають війська, їхній інтенсивності — чисельність або озброєність війська, руйнуванню тканин — руйнування мостів на шляху до фортеці (жоден міст не витримує проходження всього війська). Розв'язок: мостів кілька, отже, розділимо військо і проведемо його до фортеці різними мостами. Відповідно — опромінюватимемо пухлину з різних напрямків променями низької інтенсивності, помістивши її у фокус. Здорові тканини не постраждають, проте сумарний ефект опромінення зруйнує пухлину. Система АСМЕ, подібно до людей, знаходить це рішення.

Інші сфери апробації АСМЕ стосувалися наукових аналогій, аргументації через аналогії, літературних аналогій, відображень „аналогічних” множин математичних формул, метафор. Можна сказати, що зараз у cognitive science існують „стандартні” приклади аналогій із цих царин і на них перевіряють ефективність будь-якої запропонованої комп'ютерної системи імітації людських умовиводів [Robertson, 1997]. Система заслуговує на увагу, якщо вона здатна „впоратися” зі стандартними прикладами, а також, можливо, з деякими „нестандартними”. Наскільки можна судити з

літератури, системи „традиційного” напрямку, як от SME, ACME та інші, зараз мало відрізняються за „якістю” щодо стандартних прикладів. Порівняння сучасних версій цих комп’ютерних моделей аналогії здійснюють переважно за такими параметрами, як адаптивність до нових прикладів, швидкість виконання обчислень тощо.

Не наводячи тут прикладів інших „традиційних” підходів до аналогії у cognitive science, слід зазначити, що — хоча їх відрізняють математичні засоби побудови моделі та прототипу, предметні царини „налагодження” та очікувані сфери застосування систем тощо [Melis, Veloso, 1997; Robertson, 1997; Hummel, Holyoak, 1997; Hummel, Holyoak, 2003; Kokinov, Petrov, 2001; French, 2002; Kokinov, French, 2003; Gentner, Kurtz, 2006] — принципи P1 — P7 з тими чи тими вточненнями поділяє більшість дослідників. Розробники „традиційних систем” вносили у них удосконалення, що запобігали можливій критиці цих принципів (незалежно від того, чи увиходив захист цих принципів до чийось свідомих намірів). Та все ж зазначені вдосконалення не усунули всіх негативних наслідків „традиційних” принципів. Перейдемо до розгляду цього „негативу”.

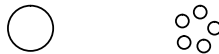
Що поганого у дотриманні традицій?

Дуглас Бланк вважає особливо суттєвими такі недоліки перелічених вище принципів „традиційного” напрямку моделювання аналогії:

Принцип P3 змушує вважати схожість відношень Larger-then та Bigger-then⁴ аніскільки не більшою, ніж схожість Blacker-then та Whiter-then⁵, що, вочевидь, не збігається з „людським” тлумаченням їхньої схожості.

Принцип P4 веде до визнання цілком несхожими різних формальних зображень одних і тих самих відношень — як от Larger-then(radius, circle-1, circle-2) та Larger-then(circle-1, diameter, circle-2, meters)⁶.

Принцип P5 заважає визнати схожими предмет, що має форму кола, та відношення Circle-Of(obj1, obj2, obj3, obj4, obj5)⁷. Д.Бланк має тут на увазі щось подібне до такої пари „схожих” зображень:

Цей перелік „огріхів” традиційних принципів можна продовжувати і примножувати. З іншого боку, можна навести також приклади більш-менш успішної боротьби захисників традиції з наведеними „огріхами”.

⁴ „Більше, ніж” та „Крупніше, ніж”.

⁵ „Чорніше, ніж” та „Біліше, ніж”.

⁶ „Більше, ніж(радіус, коло-1, коло-2)” та „Більше, ніж(коло-1, діаметр, коло-2, метри)”.

⁷ „Коло, складене з(об’єкт 1, об’єкт 2, об’єкт 3, об’єкт 4, об’єкт 5)”.

Зокрема, вже в АСМЕ застосовують більш слабку форму принципу Р3. А саме, тут можна явно вказати, що синтаксично відмінні предикати вважають — з певним рівнем — семантично схожими. Так, коли йдеться про потоки рідини або тепла, можемо прийняти, що поняття FLOW (течія) та FLUSH (потік) є досить схожими. Таку схожість задають в АСМЕ твердженнями форми SIMILAR(concept1, concept2, degree)⁸. В інших роботах вживалися і більш «тонкі» методи оцінки подібності предикатів [Gentner, Kurtz, 2006; Осипов, 1988; Spanoudakis, Constantopoulos 1996].

Що стосується принципів Р4 та Р5, то слід відзначити: „піонери” когнітивних концепцій аналогії усвідомлювали хибність тези про „повну несхожість” предикатів з індивідами і так само предикатів з різною кількістю місць. Дедре Гентнер зазначала, що при проведенні аналогій буває необхідним тлумачити один і той самий предикат то як властивість, то як відношення [Gentner 1983: р. 157]. Ідея про допустимість схожості предикатів різної -арності є центральною у статтях Джона Гамела, Кейта Голіака та Леонідаса Думаса; вони застосовують особливі методи оцінювання такої схожості [Hummel, Holyoak, 1997; Doumas, Hummel, 2004]. Інші методи такого оцінювання пропонувано у праці Бойчо Кокінова та Олександра Петрова [Kokinov, Petrov, 2001]. (Заради точності слід зазначити, що три останні праці належать уже до „гібридного” напрямку моделювання аналогії у cognitive science, який я маю намір детально розглянути в іншій статті.)

Зрозуміло, що згадані ідеї та методи не лише потребують експериментального підтвердження (пов'язаного з визнанням схожості предикатів різних -арностей людьми, які проводять аналогії), але й мають бути логічно обґрунтовані. Тут доцільне застосування формалізмів, подібних до мови тернарного опису⁹ [Уетов, 1995; Леоненко, Цофнас, 2004], що може допомогти усуненню негативних наслідків принципів Р4 та Р5.

З огляду на вточнення та „пом'якшення”, які внесено до принципів Р1 — Р7 у згаданих вище працях, постає питання: чи не можна таким шляхом досягти певного „узагальненого” тлумачення аналогії, прийнятого у cognitive science загалом? Перейдемо до обговорення можливих тут перспектив.

Чим замінити „традиційні” принципи?

І чи доцільно це?

На думку Дугласа Бланка, принципи Р1 — Р7 узагалі не є адекватними для тлумачення аналогії, їх належить замінити іншими. Д. Бланк пропонує чотири „нетрадиційних” принципи, спираючись на

⁸ „СХОЖЕ (поняття 1, поняття 2, рівень)”.

⁹ В якій є засоби не лише формальної оцінки схожості, а й ототожнення предикатів з різною кількістю місць.

тлумачення когнітивних процесів школою відомого філософа та фахівця з проблем штучного інтелекту Дугласа Гофштадтера. У цій школі було розроблено кілька комп'ютерних систем для моделювання висновків за аналогією (найвідомішою серед них є система COPUSAT) [Hofstadter, 1984, 1995; Mitchell, 2001; Marshall, 2002].

Я маю на меті детально обговорити систему COPUSAT, так само як і деякі інші „нетрадиційні” моделі аналогії, в іншій статті. Зараз же, не зупиняючись на інших подробицях ідей Д. Гофштадтера, я розгляну лише чотири принципи N1 — N4, які Д. Бланк (виходячи зі згаданих ідей) пропонує на заміну „традиційним” принципам P1 — P7¹⁰ [Blank, 1997: p. 4–6].

N1. Побудова аналогії має бути природним співпродуктом (natural by-product) сприйняття¹¹ схожості між двома речами.

Принцип N1 пов'язують із тлумаченням аналогії як складової частини процесів сприйняття, звідки роблять висновок, що й моделювати її слід через моделювання таких процесів, не залучаючи „складніші теорії” [Blank, 1997: p. 4]. (До останніх, вочевидь, автор відносить теорії, які приймають ті чи ті гіпотези щодо *структури* умовиводу за аналогією, як от теорія Д. Гентнер.)

N2. Побудову аналогій слід пов'язувати з глибинними (lower level) когнітивними процесами.

В обґрунтуванні принципу N2 Д. Бланк посилається на Гофштадтера та Мітчел (авторку системи COPUSAT), у працях яких процеси побудови аналогій модельовано як принципово залежні від „глибинних” процесів категоризації та розпізнавання.

N3. Сприйняття слід розглядати як процес, якому „за його природою” [Blank, 1997: p. 5] притаманне розділення царини сприйманих предметів на дві підцарини: образ (figure) та тло (ground).

Образ — це те, що перебуває у фокусі уваги, а тло — все інше. Д. Бланк тут посилається на праці гештальт-психологів і вважає, що розділення на образ та тло відповідає процедурам „з'ясування суті” предмета або ситуації, про які писав Д. Гофштадтер [Hofstadter, 1984: p. 36–37; Mitchell, 2001, sect. 3].

N4. Побудову аналогії завжди виконують у певному *контексті*.

Д. Бланк вважає цей принцип „нетрадиційним”, хоча й посилається на „класиків” К. Голіака та П. Тагарда як на своїх однодумців з цього питання. Мені здається, що не тільки вони, але й усі інші „адепти традицій” не

¹⁰ Зауважу, що Д. Бланк не використовує у своїй праці нумерації P1, P2... та N1, N2... Я ж використовую їх, щоб відрізнити (при посиланнях) „традиційні” принципи від „нетрадиційних”.

¹¹ Це може бути сприйняття людини, іншої „істоти, що сприймає” або навіть комп'ютерної програми, що реалізує деяку „модель сприйняття”.

стали б йому тут заперечувати. Інша справа, що контекст буває важко врахувати у деяких „традиційних” комп’ютерних моделях аналогії. Проте вони розвиваються у цьому напрямку [Gentner, Kurtz, 2006].

Що ж до перших трьох принципів N1 — N3, які Д. Бланк пропонує як альтернативу традиційним P1 — P7, то неважко помітити: множини тверджень P1 — P7 та N1 — N3 не суперечать одна одній, вони є *сумісними*. І слушно зазначені Д. Бланком недоліки, що впливають з надто „жорсткого” тлумачення принципів P1 — P7, не можуть бути усунені простим прийняттям принципів N1 — N3.

Можна, скажімо, погоджуватися з тим, що аналогії виникають унаслідок сприйняття людьми схожості предметів (принцип N1), і будувати комп’ютерні моделі, які імітують аналогії як складові частини процесів сприйняття. Але це у жодному разі не означає ні відмови, ні визнання того, що „предметні царини та ситуації психологічно сприймають як системи з об’єктів, властивостей об’єктів та відношень між об’єктами” [Gentner, 1983; p. 156]. Якщо ви бажаєте від цього відмовитися, то маєте *явно* переглянути (заперечити або послабити) принципи P1, P2 та P7 — одного посилення на принцип N1 абсолютно недостатньо.

Д.Бланк особливо підкреслює, що у запропонованих ним принципах нічого не сказано про „відношення”, „речі”, „властивості” і так само про „правила відображення”, „пошук”, „відповідності” чи „невідповідності” [Blank, 1997: p. 5]. На мій погляд, це анітрохи не дивно, оскільки перелічені поняття є переважно поняттями логіки, а „традиційні” принципи P1 — P7 регулюють „логічну складову” методології моделювання аналогії у цитованих працях з *cognitive science*. Навпаки, принципи N1 та N2 природно відносити до когнітивно-психологічної складової згаданої методології. Відповідний „статус” принципу N4 можна тлумачити по-різному залежно від того, які засоби моделювання контекстів визнають допустимими. Існують, зокрема, різновиди логічних моделей контекстів [Финн, 1999; Варшавський, Еремеев, 2005]. Принцип N3 я обговорю трохи далі.

Принципи або припущення, подібні до N1, N2 та N4, приймають (явно або неявно) у багатьох працях „нетрадиційного” або „гібридного” напрямків [Kokinov, Petrov, 2001; Hummel, Holyoak, 1997; Hummel, Holyoak, 2003; Veale, Keane, 1998]. Це, проте, не перешкоджає, скажімо, Б.Кокінову та О.Петрову визнавати, що типами „сутностей”, у термінах яких слід описувати модель та прототип аналогії, є об’єкти, властивості та відношення, аналогія ж полягає в установленні відображення між ними [Kokinov, Petrov, 2001]. Подібно до цього і в інших відомих мені працях принципи, що характеризують логічні та когнітивно-психологічні аспекти аналогії, як правило, не вважають радикально несумісними (хоча часто визнають необхідність послаблення або перегляду деяких з них).

Разом з тим я вважаю корисним „розмежування” Д. Бланком методологічних положень моделювання аналогії на дві зазначені групи принципів¹². У більшості інших праць вони „перемішані” [Kokinov, Petrov, 2001; Veale, Keane, 1998]. Ймовірно, цей факт відбиває тісну взаємодію логічної та когнітивно-психологічної складових методології, використовуваної у згаданих працях. Але все ж таки межа між цими складовими — нехай і не цілком чітка — існує. На завершення статті обговоримо цю межу.

Про „ядро” та „рівні осмислення” аналогії

В оглядовій статті, яка підбиває підсумки двадцятирічних досліджень аналогії фахівцями з cognitive science, Бойчо Кокінов та Роберт Френч зазначають, що побудова відображення (відповідності) між моделлю та прототипом „поза сумнівом є ядром аналогії” [Kokinov, French, 2003: p. 100]. На мою думку, принципи, подібні до P1 — P7 та N4, насправді слід віднести до цього ядра — проте не тому, що ми повинні приймати саме ці принципи як передумови моделювання довільних аналогій. Скажімо, можна, разом з Д. Бланком, сумніватись у застосовності поняття „відображення” до будь-яких аналогій. Якщо на вхід системи розпізнавання, яка є мережею quasi-нейронів, подають деяке зображення I , а завданням системи є віднесення його до одного із заданих класів зображень, то можна *припускати*, що мережа встановлює деяку відповідність між I та якимось зображенням R в одному із згаданих класів; проте немає можливості ні явно вказати це R , ні тим паче визначити ті елементи I та R , які увійшли у відповідність. Я погоджуюся з Д. Бланком у тому, що в такій ситуації сам термін „відображення” не цілком адекватний, оскільки опис механізму оцінки схожості між I та R не потребує вживання цього терміна.

Важливо, проте, що згаданий механізм (процедура встановлення схожості та припустимих висновків на підставі схожості) має бути явно сформульований. При цьому не обійтись без опису тих структурних особливостей моделі, прототипу та інформації, придатної для перенесення, які автор процедури вважає суттєвими. Іншими словами, необхідно якось схарактеризувати клас відношень, в яких мають перебувати модель, прототип та висновок аналогії, щоб останній можна було вважати прийнятним або неприйнятним.

У quasi-нейронних („коннекціоністських”) системах характеристика згаданого класу відношень передбачає, крім іншого, певну структуризацію зображень, що входять до навчальної вибірки, за якою мережу нейро-

¹² Хоча терміни „традиційний” та „нетрадиційний”, з огляду на сказане, не виглядають досить вдалими.

нів налагоджують на розпізнавання¹³. Така структуризація не може обійтися без принципів, подібних до P1 — P7. Скажімо, коннекціоністські системи часто передбачають розрізнення у розпізнаваних зображеннях предметів, їхніх властивостей та відношень. Д. Бланк пропонує „укрупнити” розрізнення, тобто виокремити у зображенні „образ” та „тло” (принцип N3)¹⁴. Але ж це також структурний принцип, того самого класу, що й P1 — P7. Немає перешкод для розгляду якихось інших форм „укрупнення” структур — так, Б. Кокінов та О. Петров розрізняють „об’єкти” та „епізоди”. У комп’ютерній системі підтримки аналогії AMBR (Associative Memory-Based Reasoning), розробленій ними, „об’єкт” є коаліцією підоб’єктів, склад якої може змінюватися, проте її особливий підоб’єкт — „лідер” (асоційований з іменем об’єкта) — забезпечує її ідентифікацію. А „епізод” — це коаліція без „лідера” [Kokinov, Petrov, 2001]. Прикладами об’єктів є поняття, прикладами епізодів — „сюжетні історії”, на зразок ситуації у згаданій вище аналогії К. Дункера.

Я вважаю, що процитоване вище твердження Б. Кокінова та Р. Френча щодо „ядра” аналогії можна узагальнити. Таким ядром є *процедура Ср встановлення схожості* моделі та прототипу. Вона може бути зведена до побудови відображення між моделлю та прототипом, а може полягати в „оцінюванні” прототипу мережею quasi-нейронів, зв’язки між якими були попередньо налагоджені моделями навчальної вибірки¹⁵. У цих двох, так само як і в усіх інших випадках, маємо справу з *різними типами* аналогії. Проте будь-який тип процедури порівняння *Ср* передбачає прийняття тих чи тих методологічних засад, які визначають: а) *що* вважають важливим для оцінки схожості; б) *як* це важливе належить враховувати у ході порівняння моделі з прототипом; в) *наскільки правомірними* є висновки щодо прототипу, отримані як результат порівняння.

Принципи P1 — P7, як і N3 — N4, є прикладами (аж ніяк не вичерпними) таких методологічних засад. Можливими та доречними є їх перегляд, доповнення та уточнення, зорієнтовані на той чи той тип (клас) умовисновків за аналогією. Якщо у підсумку сукупність отриманих принципів виявиться достатньою для характеристики *класу відношень між моделлю,*

¹³ Quasi-нейронні мережі досить часто використовують для моделювання аналогій (зокрема, згадувана вище АСМЕ була першим прикладом таких систем).

¹⁴ Значу, що це „укрупнення” здійснюють на підставі наявних у зображеннях об’єктів, властивостей та відношень (у конкретних прикладах Д.Бланк розглядає форми предметів, їхні кольори та місцеположення).

¹⁵ Можна, вочевидь, сказати й так: на основі навчальної вибірки будують деякі „неявні” об’єкти-моделі аналогії, закодовані у вагах зв’язків між вузлами мережі; далі „потрібно” для об’єкта-прототипу модель відбирають шляхом передачі по цих зв’язках збудження (активності) від вхідних нейронів, які описують прототип.

прототипом та висновком, які припустимі для розглядуваного типу аналогії, то можна вважати, що сформовано логіко-методологічний базис умовисновку (порівн. [Лукаевич, 1959: с. 48–51]).

Що ж стосується принципів N1 — N2 та подібних до них, то вони належать до іншого рівня методології, на якому, спрощено кажучи, розв’язують питання на зразок „як інтелект продукує ідеї схожості”. Ці питання, вкрай важливі та цікаві, загалом перебувають поза колом тем, які я тут обговорюю. З іншого боку, саме намагання дати відповідь на такі питання стало „відправною точкою” для авторів деяких „впливових” концепцій аналогії, зокрема для Дугласа Гофштадтера та Мелані Мітчелл. Розроблену ними комп’ютерну систему аналогії COPUSAT, а також деякі інші системи, що поєднують „традиційні” та „нетрадиційні” підходи до аналогії у cognitive science, я маю намір обговорити у наступній статті.

ЛІТЕРАТУРА

- Варшавский П.Р., Еремеев А.П. Поиск решения на основе структурной аналогии для интеллектуальных систем поддержки принятия решений // Известия РАН. Теория и системы управления. — М., 2005. — № 1. — С. 97–109.
- Леоненко Л.Л. Аналогія і абдукція // Філософська думка. — 2008. — № 3. — С. 14–30.
- Леоненко Л.Л. Выводы по аналогии: итоги и перспективы // Логика: перспективы развития. — Киев: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2006. — С. 124–134.
- Леоненко Л.Л., Сараева И.Н. О применении языка тернарного описания к моделированию значений системных параметров и установлению общесистемных закономерностей // Системные исследования. 1984. — М.: Наука, 1984. — С. 181–193.
- Леоненко Л.Л., Цофнас А.Ю. Об адекватности логического анализа философскому рассуждению // Вопросы философии. — 2004. — № 5. — С. 85–98.
- Лукаевич Я. Аристотелевская силлогистика с точки зрения современной формальной логики. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1959. — С. 48–51.
- Люгер Дж.Ф. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем. — М.: Издательский дом «Вильямс», 2003.
- Осипов Г.С. Метод формирования и структурирования модели знаний для одного типа предметных областей // Известия АН СССР. Техническая кибернетика. — 1988. — № 2. — С. 3–12.
- Уемов А.И. Аналогия в практике научного исследования. — М.: Наука, 1970.
- Уемов А.И. Логические основы метода моделирования. — М.: Мысль, 1971.
- Финн В.К. Философские проблемы логики интеллектуальных систем // Новости искусственного интеллекта. — 1999. — № 1.
- Abrantes P. Analogical reasoning and modeling in the sciences // Internationals Congress on Discovery and Creativity: Abstracts. — Ghent, 1998.
- Analogical Reasoning // Synthese library / Ed. by D.Helman. — Kluwer Academy Publishers, 1988. — Vol. 197.

- Blank D.S.* Learning to see analogies: a connectionist exploration. Ph. D. thesis. — Bloomington: Indiana University, 1997.
- Doumas L., Hummel J.* A Fundamental Limitation of Symbol-Argument-Argument Notation As a Model of Human Relational Representations/ — <www.cogsci.northwestern.edu/cogsci2004/papers/paper298.pdf> (s.a.).
- Duncker K.* On Problem Solving // Psychological Monograph. — 1945. — Vol. 58 (Whole № 270).
- French R.M.* The Computational Modeling of Analogy-Making // Trends in Cognitive Sciences. — 2002. — Vol. 6. — № 5. — P. 200—205.
- Gentner D.* Structure-Mapping: A Theoretical Framework for Analogy // Cognitive Science. — 1983. — № 7. — P. 155—170.
- Gentner D.* The mechanisms of analogical reasoning // Similarity and Analogical Reasoning. — London: Cambridge University Press, 1989. — P. 199—241.
- Gentner D., Gentner D.R.* Flowing waters or teeming crowds: Mental models of electricity // Mental Models. — Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1983. — P. 95—130.
- Gentner D., Kurtz K.J.* Relations, Objects and the Composition of Analogies // Cognitive Science. — 2006. — Vol. 30. — P. 609—642.
- Hofstadter D.* A review of mental leaps: Analogy in creative thought // AI Magazine. — 1995. — Vol. 16. — № 3. — P. 75—80.
- Hofstadter D.* The Copycat Project: An experiment in Nondeterminism and Creative Analogies // A.I. Memo 755. — Cambridge, MA: MIT, 1984.
- Holyoak K., Thagard P.* Analogical mapping by constraint satisfaction // Cognitive Science. — 1989. — Vol. 13. — P. 295—355.
- Hummel J., Holyoak K.* Distributed Representations of Structure: A Theory of Analogical Access and Mapping // Psychological Review. — 1997. — Vol. 104. — № 3. — P. 427—466.
- Hummel J., Holyoak K.* Symbolic-Connectionist Theory of Relational Inference and Generalization // Psychological Review. — 2003. — Vol. 110. — № 2. — P. 220—264.
- Keane M.T.* Transfer Between Analogies: How Solving One Analogy Problem Helps to Solve Another/ — <<http://citeseer.nj.nec.com/195093.html>> (s.a.).
- Kokinov B.N.* A hybrid model of reasoning by analogy // Analogical Connections. — 1994. — Vol. 2. — P. 247—320.
- Kokinov B.N., French R.M.* Computational Models of Analogy-making // Encyclopedia of Cognitive Science. — London: Nature Publishing Group, 2003. — Vol. 1. — P. 113—118.
- Kokinov B.N., Petrov A.A.* Integration of Memory and Reasoning in Analogy-Making: The AMBR Model // The analogical mind: Perspectives from Cognitive Science. — Cambridge, MA: MIT Press, 2001. — P. 59—124.
- Marshall J.B.* Metacat: A Self-Watching Cognitive Architecture for Analogy-Making for Analogy-Making. — <<http://www.cs.pomona.edu/marshall/papers/cogsci02.pdf>>. (s.a.).
- Melis E., Veloso M.* Analogy in Problem Solving/ — <<http://citeseer.nj.nec.com/88636.html>> (s.a.).
- Mitchell M.* Analogy-Making as a Complex Adaptive System // Design Principles for the Immune System and Other Distributed Autonomous Systems. — New York: Oxford University Press, 2001.
- Robertson S.I.* Is analogical problem solving always analogical/ — <<http://citeseer.nj.nec.com/robertson97is.html>> (s.a.).

Silverman B.G. Analogy in Systems Management: A Theoretical Inquiry // IEEE Trans. on Systems, Man and Cybernetics. — 1983. — Vol. 13. — № 6. — P. 1049–1075.

Spanoudakis G., Constantopoulos P. Elaborating Analogies from Conceptual Models // International Journal of Intelligent Systems. — 1996. — Vol. 11. — № 11. — P. 917–974.

Уьетов А. The Language of Ternary Description as a Deviant Logic. I // Boletim da Sociedade Paranaense de Matematica. — 1995. — Vol. 15. — № 1–2. — P. 25–35.

Veale T., Keane M.T. Principal Difference in Structure Mapping // Proceedings of Analogy '98. — Sofia: New Bulgarian University Press, 1998.

Леонід Леоненко — кандидат філософських наук, доцент кафедри інформаційних технологій Одеської національної академії зв'язку ім. О.С. Попова. Сфера наукових інтересів — логіка та методологія науки, неklasична логіка, комп'ютерне тестування знань.

*Наталія
Вяткіна*

СЕМАНТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕФЕРЕНЦІЇ: пряма референція, референційність, істинність

«Ім'я — позначена річ», — що може бути простішим за це відношення? На думку Дж. Ст. Міля, власне ім'я щось позначає, але не несе із собою жодного опису позначуваного об'єкта. Г. Фреге і Б. Расел уважали ім'я скороченою дескрипцією. Для Л. Вітгенштайна і Дж. Серля ім'я визначається цілим пучком дескрипцій. І це лише основні точки зору, насправді їх набагато більше, й усі їх об'єднує проблема референції.

Подією в аналітичній філософії нашого часу стала «нова теорія референції», або «теорія прямої референції». Її основна теза полягає в тому, що імена лише позначають об'єкти й не несуть у собі їх описів. Ім'я переходить за ланцюжком від одного користувача до іншого, «який вчиться використовувати ім'я з тією самою референцією, що й людина, від якої він його почув» [Кріке, 1980: р. 89]. Поміж праць, присвячених проблемі прямої референції, що роблять наступний крок порівняно з «ною теорією референції», привертають увагу твори Франсуа Реканаті, сучасного французького філософа, який працює у тематиці філософії лінгвістичного аналізу, семантики мовленнєвих актів, побудови аналітичних моделей пояснення. Найдокладніше теорію прямої референції Ф. Реканаті виклав у своїй книзі «Пряма референція: від мови до мислення» [Recanati, 1993].

Відомо, що С. Крипке не дав задовільного опису різниці між іменами і дескрипціями, що

було однією з головних тем його «Іменування і необхідності». Поняття «твердість» було надто слабким для розв'язання цього завдання, як визнавав сам Крипке, а «прямо референційне поняття» Д. Каплана було сильнішим за пропонуване Солом Крипке поняття твердого десигнатора. Понад те, Каплан висунув концепцію двох'ярусного аналізу індексикалів, що на вигляд відповідає основній різниці між семантичними властивостями виразу і семантичними властивостями знаку цього виразу — особливо важливій, на думку Реканаті, різниці, яка полягає в тому, що семантична риска, що відокремлює/відділяє прямо референційні терміни (імена або індексикали) від дескрипцій, — це властивість, яку мусять мати прямо референційні терміни як *типи* виразів. Реканаті звертається до праць Каплана і намагається пристосувати його погляди, як і погляди Крипке, до власних завдань у межах своєї багатошарової теорії значення, розроблюваної ним у більш ранніх працях у рамках теорії мовленнєвих актів. Виявилось, що прямо референційні терміни можна визначити як «індикатори» нарівні з іншими індикаторами, такими як наказовий спосіб. Таким самим чином, як наказовий спосіб означає, що певний тип мовленнєвого акту здійснився, прямо референційний термін означає, що умова істинності висловлювання (вимовлення), у якому такий термін зустрічається, є однією єдиною. У цих рамках відмітною рисою прямо референційних термінів (як виразів) є певна властивість виражати частину свого лінгвістичного (мовного) значення.

Наступний крок Реканаті полягає в тому, щоб захистити теорію прямої референції й одиничних суджень проти так званого когнітивного аргументу Г. Фреге для розрізнення смислу і референції. Стандартний захист базується на неораселівському розрізненні між судженням, вираженим у висловлюванні, і повною думкою, пов'язаною з ним. Це приводить Реканаті до вивчення *de re* думок. Цей напрямок виявляється доволі близьким до піонерських праць Г. Еванса і Дж. Пері. (Взагалі кажучи, розрізнення між так званими неофрегеанцями і неораселіанцями виявляється надто перебільшеним.)

Найчастіше теорію прямої референції розглядають як підхід, згідно з яким мовні вирази відносяться до речей прямо, без будь-яких опосередковувальних сутностей на кшталт «значення» виразу чи «концепту», які вони містять. Точка зору Реканаті інша. Він вважає, що прямо референційні вирази мають значення, відмінне від їхньої референції, і пов'язані з певним типом концепту чи поняття. Ця риса, як відомо, притаманна лінгвістичній філософії в цілому, чимало напрямів якої виходить із наявності двох рядів «речей» — мовних виразів і позначених ними об'єктів.

Спосіб репрезентації також бере участь у формуванні прямої референції, точніше два такі способи, що діють синхронно: (1) мовний спосіб

репрезентації, що належить значенням прямо референційних виразів, і (2) психологічний спосіб репрезентації, що належить пов'язаним із ними думкам. Пряма референційність, за задумом Реканаті, не означає відсутності способу репрезентації, а навіть навпаки — це присутність чогось більшого (того, що, наприклад, запобігає проникненню способу репрезентації як до умов істинності, так і до асоційованих думок, та внеможливіює вплив на них). Що робить пряму референцію прямою — це аж ніяк не те, що жоден спосіб репрезентації не впливає на приписування властивостей об'єктові самому по собі, а те, що способи репрезентації відфільтровуються певним чином та стають ірелевантними під кутом зору умов істинності.

Значення прямо референційних виразів має особливі семантичні характеристики, й майже таким самим чином існують внутрішньо притаманні риси *de re* понять (концептів) — вони відповідають прямо референційним виразам, що вирізняє їх з-поміж «deskриптивних» концептів.

Прагматика і особливо теорія розмовної імплікації П. Грайса, а також загальноприйняте в контексті прямої референції референційне/атрибутивне розрізнення К.С. Донелана відіграють важливу роль у теорії прямої референції. Реканаті розвиває загальні міркування про прагматику та її стосунок до семантики, а також пропонує правильний, на його думку, прагматичний аналіз референційно/атрибутивної різниці та звітів вірувань. Прагматичний механізм, у термінах якого автор пояснює референційне вживання визначених deskрипцій, виявляється особливо важливим через розкриття фундаментальних процесів у роботі *de re* комунікації: механізм «синекдохи», через яку deskриптивний концепт, конвенційно пов'язаний з мовним виразом, може означувати *de re* поняття (досье інформації) для змісту, до якого він належить.

Виникає питання: що означає для одиничного терміна — для вживання його — бути референційним у строгому смислі, тобто «чисто», або «прямо» референційним? Інтуїтивне (й багато в чому метафоричне) поняття референційності, поширене в нинішній літературі, виходить із приблизно такої сукупності тверджень.

(Прямо) референційний термін — це термін, що слугує для того, щоб просто *вказувати*. Він позбавлений deskриптивного змісту, в тому сенсі, що судження, виражене реченням, є не концепт, а об'єкт. Таке речення використовується для твердження *про* об'єкт, на який вказувано, що він підпадає під поняття, виражене предикатним виразом у реченні. Передбачається, що імена й індексикали є референційними саме у цьому розумінні; й хоча визначені deskрипції за своєю суттю не є референційними, вони є референційно вживаними.

Те, що таке поняття, як пряма референція, використовують у сучасній філософії, не викликає сумніву. Але у ставленні багатьох філософів і логі-

ків до цієї теми не відчувається надто питомий інтерес. Гадаю, що для цього є деякі причини. По-перше, вважають, що інтуїтивне поняття прямої референційності занадто неясне і метафоричне для того, щоб користуватися ним; по-друге, надто широке значення речень, що вони містять ці терміни, а також наявність контингентних (випадкових, непередбачуваних) об'єктів, не становлять інтересу для логічного аналізу цього типу референції. Натомість ми з автором цієї концепції не поділяємо такого песимізму.

Із запропонованої точки зору, аналіз природи *de re* думок, їх відношення до семантичних властивостей виразів, що містять референційні терміни, у різних інтерпретаціях на способах представлення, істиннісних умовах, різного роду мовленнєвих актах і контекстах вірувань суттєво збагачує наше розуміння природи референції. Принаймні описаний підхід до проблем, пов'язаних із референцією, дає змогу уточнити постановку деяких питань при моделюванні мови на різних семіотичних рівнях.

Пряма референція: твердість і референційність

У дослідженні прямої референції інтерес становить визначення «референційності» — властивості, що нею володіють власні імена й індексикали на відміну від визначених дескрипцій.

Слід розпочати з аналізу поняття твердості. Існують, насправді, три різні поняття під цим іменем, і всі вони виростають із даної Крипке характеристики твердого десигнатора як такого, що означає (вказує) один і той самий об'єкт у всіх можливих світах. Ці три різні поняття такі: твердість як питання меж, як питання умов істинності та як чиста, або пряма референційність.

Як стверджує Крипке, теорія твердості — це доктрина про умови істинності, з урахуванням контрфактичних ситуацій *усіх* речень, включно з *простими* реченнями: сказати, що десигнатор є твердим, означає сказати, що існує індивід, такий, що стосовно кожної контрфактичної ситуації, істиннісна умова будь-якого речення включає індивіда, про якого йдеться. Цей погляд ясно сформулював К. Пікок, який дає таке визначення:

(R) термін t — твердий десигнатор (у мові L , вільній від невизначеності індексикалів), якщо і тільки якщо:

існує об'єкт x , такий, що для будь-якого речення $G(t)$, в якому t зустрічається, істинна (хибна) умова для $G(t)$, така, що $\langle x \rangle$ задовольняє (відповідно, не задовольняє) $G(\)$.

Критерій (R), як вважав Пікок, охоплює Раселову ідею про те, що іноді референція сингулярного терма є складовою частиною пропозиції (судження), вираженої реченням, до якого вона входить. Позаяк, якщо терм t , що позначає об'єкт x , є твердим десигнатором за критерієм (R), тоді будь-яке речення $G(t)$ буде істинним, якщо і тільки якщо x задовольняє $G(\)$.

Іншими словами, об'єкт x , разом із властивістю $G(\)$, є складовою частиною істиннісних умов речення. Тим, що твердий десигнатор вносить до істиннісних умов, таким чином, є сам об'єкт, якого він стосується, але не властивість, що нею мав би володіти об'єкт.

Розуміння твердості у широких межах, яке прирівнює твердість (у сенсі (R)) до Мілевої референційності, є досить заплутаним. Припускають, що референційність відділяє власні імена від визначених дескрипцій, принаймні у їхньому неререференційному використанні. У такому сенсі деякі визначені дескрипції є твердими і задовольняють критерієві (R). Було б, напевне, зайвим казати, що дескрипція приєднана до самого об'єкта і при цьому не залежить від будь-яких його властивостей. Референція дескрипції — це функція поняття, що вона його виражає, і це поняття є тим, що дескрипція вносить до пропозиції, вираженої реченням. Різницю між твердістю і референційністю підкреслював Крипке у праці «Іменування і необхідність»: існує різниця між твердою визначеною дескрипцією і власним ім'ям, навіть якщо дескрипція, про яку йдеться, використовується, «щоб фіксувати референцію» імені.

Існує, звичайно, зв'язок між референційністю і твердістю: референційність *передбачає* твердість. Референційний термін твердий «*de jure*»; він, у Мілевій термінології, «пов'язаний із самим об'єктом» незалежно від своїх властивостей і, таким чином, не може не позначати той самий об'єкт у всіх можливих світах, оскільки те, що змінюється від світу до світу, — це не сам об'єкт, а лише його (випадкові) властивості. Для порівняння: математична дескрипція є твердою лише «*de facto*»: подібно до будь-якої дескрипції вона позначає об'єкт, що підпадає під певне поняття, але в такому разі поняття підходить одному й тому самому об'єктові в усіх можливих світах.

Проблема в тому, що тоді як твердість у сенсі (R) є добре визначеним поняттям, то про референційність цього стверджувати не можна. Що означає казати, що референційний термін відноситься до «самого» об'єкта? Повністю позбавлений дескриптивного змісту, референційний термін є таким, що те, що він вносить до пропозиції, — це радше об'єкт, якого він стосується, ніж поняття, під яке цей об'єкт підпадає (навіть якщо, на деякому рівні, термін виражає таке поняття).

М. Локвуд висунув визначення референційності в термінах розуміння, яке коротко можна викласти так:

(RR) термін t є референційним, якщо і тільки якщо існує об'єкт x , такий, що:

- (i) висловлювання $G(t)$ істинне, якщо і тільки якщо x задовольняє $G(\)$, і
- (ii) щоби зрозуміти висловлювання, необхідно знати, що воно істинне, якщо і тільки якщо x задовольняє $G(\)$.

У рамках цієї структури референційний термін є твердим десигнатором (i), але твердим десигнатором особливого виду: для того, щоби зрозуміти висловлювання, необхідно знати, що воно позначає об'єкт твердо, а також який об'єкт воно таким чином позначає (ii). Іншими словами, розуміння висловлювання включає, згідно з (RR), *de re* знання референта: воно включає знання певного об'єкта, такого, що висловлювання істинне, якщо і тільки якщо цей об'єкт задовольняє предикатові.

Згідно з (RR), розуміння висловлювання з референційним терміном не лише включає певний референт терміна, а й має на увазі, що референт реально існує. Насправді, чимало філософів гадають, що коли референта референційного терміна не існує, то, мовляв, нічого «розуміти», тобто жодної пропозиції не виражено. А втім, критерій (RR) не означає ідентифікації референта як необхідної умови референційності — він повідомляє, що існування референта, що є необхідною умовою розуміння висловлювання, є також необхідною умовою того, щоб термін *був* референційним. Термін є референційним, згідно з (RR), *тільки якщо існує об'єкт*, такий, що розуміння висловлювання включає визначення цього об'єкта. Але це надто сильне припущення: термін може бути референційним навіть у разі, якщо реально такого об'єкта не існує. Проте тут виникає питання, що ж тоді є референція?

Як відомо, референція поряд з істинністю і смислом є одним із центральних понять логічної семантики. Традиційно логічну семантику підрозділяють на теорію референції (позначення, указання) і теорію смислу (значення) (див.: [Смирнова, Таванець, 1967]). Теорія референції оперує поняттями імені, позначення виконуваності, істинності. Теорія смислу аналізує поняття смислу, синонімії, аналітичної істинності та логічної істинності. Заведено вважати, що теорія референції є набагато краще розробленою, ніж теорія смислу. Таке бачення висловлювали у 1960-ті роки. Але впродовж останньої чверті минулого століття з'явилося чимало праць із проблеми смислу. Водночас проблематика референції ніби відійшла на другий план. Тому не дивно, що референція знову виявилася у фокусі уваги дослідників, — адже ці поняття суттєво пов'язані між собою, і така диспропорція не могла тривати довго. Як самостійний термін, відмінний від значення і денотації (хоча й поряд з ними), «референцію» починають активно вживати приблизно наприкінці 50-х років минулого століття. Саме ж виникнення теорії референції правильно датувати починаючи із праць Г. Фреге та досліджень Дж. Ст. Міля, опублікованих наприкінці XIX століття.

Існують підстави припускати, що референція являє собою самостійну галузь логіко-семантичних досліджень, а явище референції — окремий мовний феномен (поряд зі значенням та істинністю). Референцію й істинність пов'язують із категоріями мовлення, тому вважають, що розглядати їх

слід в одному ряду з категоріями та поняттями, що стосуються процесу творення мовлення (див.: [Арутюнова, 1982]). А цей процес, як відомо, створює як суб'єкт висловлювання, так і предмет, про який ідеться, тобто обидва утворюються в акті висловлювання.

Проблема референції має свою історію досліджень — як логічних, так і лінгвістичних. На початку становлення теорії референції основна проблематика була пов'язана з аналізом семантичних проблем значення; опису підлягало те, яким чином відбувається співвіднесення лінгвістичного об'єкта і його референта. На цьому етапі випрацьовували процедури, що вможливають застосування досягнень логіки до пояснення лінгвістичних явищ. Треба звернути увагу на те, що слово тим часом розглядали ізольовано, поза зв'язком із реальним контекстом. У найзагальнішому огляді, який подано, зокрема, в енциклопедичному виданні «Stanford Encyclopedia of Philosophy», автором якого є М. Реймер (див. [Reimer, 2009]), референцію трактовано як відношення між виразами мови і тим, до чого відносять використання цих виразів ті, хто говорить; або як такий вираз, що відноситься до чогось іншого чи позначає його або ж діє як зв'язок між двома речами. Об'єкти, які вона з'єднує, можуть бути як конкретними (книги, будинки), так і абстрактними (факти, думки, спомини). Об'єкт, який називає референція або на який вона вказує, є *референтом*.

У семантиці референцію загалом тлумачать як відношення між іменниками або займенниками й поійменованими ними об'єктами. Отже, слово «Іван» *відноситься* до Івана; слово «він» — до якогось попередньо визначеного об'єкта. Об'єкти, до яких відносяться слова, називають *референтами* цих слів. Іноді відношення слово—об'єкт називають *денотацією*; можна сказати, що *референт* позначає об'єкт. Ми використовуємо власне ім'я, щоб указати на певного індивіда, про якого ми говоримо. Хоча виникає певний сумнів, чи всі слова вказують. Виявляється, що існує кілька різновидів слів (включно із власними іменами), сумнівного вказівного типу.

Центральним стосовно референції власне і є питання — яким чином слова вказують? Інакше кажучи, що являє собою «механізм» референції? Допоміжні питання стосуються, як зазначалося, відношень між референцією і значенням та референцією і істиною. На думку деяких філософів, аналіз природи референції може пролити світло на важливі метафізичні й епістемологічні питання. Деякі філософи посідають нейтральну позицію. Інші ж цілком заперечують, що референція є суттєвим відношенням, що вимагає ретельного філософського дослідження.

Насправді, до кінця не зрозуміло, вважає М. Реймер, що відбувається, коли ми говоримо про світ, використовуючи мову, і взагалі нам вдається говорити якісь значимі речі, до того ж правдиві. Ми, наприклад, говоримо: «Віктор Ющенко — президент». Як нам вдаються такі речі? Яким чином

(наприклад) нам вдається говорити про Віктора Ющенка й тим самим говорити значимі й істинні речі про нього? Власні імена — такі вирази, як «Віктор Ющенко», — це широко визнані зразки виразів, що приписують (адресують, пояснюють, «відносять до»). Припущення, буцімто *всі* слова якимось чином «чіпляються» до одиниць реальності, на думку автора, є малоімовірним, — насправді існує лише кілька типів слів, що є приписувальними. Загальноновизнаними типами таких слів є: *власні імена, натуральні терміни* (або *терміни природного виду*), *індексальні вирази і різні визначені дескрипції*.

Слід особливо наголосити, що референція в загальному плані не збігається зі значенням, оскільки слова можуть мати значення, не маючи референта. Вона радше має стосунок до процесу *утворення* значення. (Імена міфологічних персонажів або героїв художньої літератури яскраво це ілюструють.) Як було досліджено Г. Фреге, референцію не можна розглядати як поняття, ідентичне значенню: «Hesperos» (давньогрецьке ім'я нічної зірки) і «Phosphorus» (давньогрецьке ім'я ранкової зірки) обидві відносяться до «Venus» (Венери). Але той астрономічний факт, що «Hesperos» є «Phosphorus» несе певну інформацію, навіть якщо «значення» обох імен, «Hesperos» і «Phosphorus», добре відомі. Ця проблема привела Г. Фреге до розрізнення *смислу* слова і його референції.

У мистецтві явище референції постає як *тема або явище*, на яких ґрунтується мистецький артефакт. Це може бути або такий, що реально існує, витвір, або репродукція (чи фотографія), або об'єкт, що його можна спостерігати, або те, що зберігається у пам'яті художника (художник — «громадянин невідомої країни» з «Лекцій про Пруста» М. Мамардашвілі). У комп'ютерних науках референтами є типи даних, що відносяться до об'єкта, наявні десь у пам'яті комп'ютера і використовувані для побудови різноманітних структур даних. Можна сказати, що більшість мов програмування містять певну форму референції, що її частково ілюструє такий приклад. Як правило, функціональність кожного пристрою комп'ютера визначається його так званими контролерами. Взаємодія контролерів, що мають вигляд установлених на друкованій платі інтегральних мікросхем, з рештою компонентів системи зводиться до обміну даними й командами між контролером пристрою і центральним процесором. Можна сказати, що драйвер — це програма, що дає змогу процесорові «спілкуватися» з контролером. Дуже часто розробники мікросхем самі пишуть драйвери для того пристрою, яким управлятиме саме їхній контролер. Зазвичай такі драйвери називають референсними (reference). Важливо, що референсні драйвери здатні значно частіше оновлюватися, ніж «фірмові», а також можуть містити виправлення помилок та різні нові можливості. Така сама «автокомунікаційна» особливість функціонування референції спостерігається у сучасних дослідженнях мовної прагматики.

Згідно з підходом згадуваної Стенфордської енциклопедичної статті, можна вирізнити принаймні три центральні теми, три центральні питання стосовно референції: (1) Яким є *механізм* референції? (Яким чином слово — приписувального або вказувального характеру — приписується певному об'єктові/індивідові?) (2) Яким є відношення між референцією і *значенням*? (Наприклад, чи ототожнюється значення слова з механізмом його співвіднесення? Чи значення слова і є сама по собі референція?) (3) Яким є відношення між референцією й *істиною*? (Тобто чи входить референція слова, або механізм його референції, якимось чином до *умов істинності* стверджувального висловлювання, що містить це слово? Це можна переформулювати у питання: у чому полягає внесок референції в істинність виводу?)

Третє з указаних питань, яке нас цікавить, — про співвідношення референції та істини — вимагає відповіді на перше і друге питання. Воно є тісно пов'язаним з теорією власних імен, що їх *переважно* вважають референтними термінами, а також вимагає розгляду термінів, які часто визначають як «співвідносні/приписувальні» вирази: терміни природного виду, індексикали та (сингулярні) визначені дескрипції.

Теорії референції власних імен

Власні імена — це зразок приписувальних (вказівних, таких, що відсилають) виразів. Основоположниками класичної теорії власних імен вважають Г. Фреге і Б. Расела. Йдеться про терміни, які відносять (вказують, відсилають), «приєднують» щось до речей у світі. Можна подумати, пише М. Реймер, що власні імена ко-екстенсивні тому родові виразів, що у звичайній мові (нефілософській) називають «іменами». Вирази типу «Віктор Ющенко», «Закарпаття», «гора Говерла», отже, можна вважати власними іменами. Що спільного є в цих іменах? Яким чином вони утворюють дійсний клас лінгвістичних виразів? Це — синтаксично прості вирази, що відносяться (вказують, відсилають) до певних об'єктів/індивідуальностей. «Ми пізнаємо істини двояким шляхом, — писав Дж. Ст. Міль, — одні — прямо, деякі ж — не прямо, а за допомоги інших істин. Перші становлять зміст інтуїції, або свідомості; останні суть результат виведення... Все, що ми можемо знати, має відноситись або до того, або до іншого класу істин, — або до числа безпосередніх даних свідомості, або до числа висновків із цих останніх» [Милль, 1899: с. 4]. І хоча сумнівно, чи справді відносяться такі вирази, як «Дід Мороз» або «Тарас Бульба», до чогось взагалі, можна бути певним, що вони, зрештою, припускають якесь віднесення: до Діда Мороза і Тараса Бульби відповідно. Вони, таким чином, розглядувані як власні імена для даних цілей, а саме — для *називання*, за виразом Міля (що, на його думку, входить до змісту логіки як науки поряд із *визначенням* і *класифікацією*).

Вважають, що відношення «ім'я — позначена річ» є найпростішим семантичним відношенням, навколо якого розвиваються чи то філософські, чи то логіко-семантичні міркування. Існує чимало теорій, що стосуються засобів, за допомоги яких власні імена вказують. Розгляньмо — слідом за М. Реймер — три найвідоміші теорії: дескриптивні, каузальні й так звані «гібридні» теорії, що містять елементи дескриптивних і каузальних теорій.

Дескриптивні теорії, або Референція і проблеми існування

«Згідно з дескриптивною теорією, власне ім'я, як його вживає той, хто говорить, відноситься через дескриптивний зміст, асоційований (тим, хто говорить) із цим ім'ям. Цей дескриптивний зміст мислиться як такий, що визначає референт імені єдиним чином. Таким чином, коли той, хто говорить, вживає ім'я “*N*” і йому вдається вказати на конкретний об'єкт або індивіда *x*, то це відбувається завдяки тому, що він думає про “*N*” як про (єдине) *F*, і *x* насправді є (єдине) *F*» (див. [Reimer, 2009]). Але в аналізі референції слід розрізняти вживання визначеної і невизначеної дескрипцій та їхні ролі у реченні.

Проблема відношення імені до об'єкта, референтність суб'єкта (принцип предметності, що спирається на передумову існування) становить одну з умов істиннісної оцінки судження. Якщо ім'я, що представляє об'єкт, не є співвіднесеним із жодним предметом дійсності, судження виноситься ні про що і в принципі не може бути істинним. Детальне викладення усіх імплікацій цієї проблеми зроблено Н. Арутюною (див.: [Арутюнова, 2002]). Розгляньмо основні положення цієї роботи.

Б. Расел, ідеї якого увійшли до основ сучасної теорії референції, чітко розмежував власні імена й дескрипції і привернув увагу логіків до визначених дескрипцій. Визначені дескрипції відрізняються від невизначених лише імплікацією одиничності референта. Пізніше дослідники виявили, що вирізнена Раселом категорія визначених дескрипцій є семантично неоднорідною. У логіці стали розрізняти *референтне*, *атрибутивне* і *гіпотетичне* вживання визначених дескрипцій.

У разі *референтного* вживання дескрипція відноситься до предмета, відомого співбесідникам. У разі *атрибутивного* — дескрипція відноситься до невідомого об'єкта, існування й одиничність якого імпліковано якоюсь подією. Хоча атрибутивне і референтне вживання визначеної дескрипції спираються на пресупозицію існування предмета чи особи, що відповідає даній дескрипції, причини, що викликають ці пресупозиції до життя, є різними. Наприклад, при референтному вживанні існує презумпція, що предмет, про який ідеться і який є відомим співбесідникам, наділений да-

ною властивістю. При атрибутивному вживанні є презумпція виконаності акту, що імплікує існування предмета (особи), про який повідомляють. Іншими словами, можна було б стверджувати, що у разі референтного вживання визначених дескрипцій думка того, хто говорить, рухається від предмета до його опису, а в разі атрибутивного – від ознак (опису) до предмета. При референтному вживанні *не передбачається наявність семантичного зв'язку* між значенням ідентифікувальної дескрипції і значенням самого повідомлення, тобто предиката речення. Ідентифікувальна ознака є ніби випадковою щодо предиката. Її вибирають із причин, які не залежать від вибору предиката. У разі атрибутивного вживання визначеної дескрипції *семантичний зв'язок існує*: предикат, як правило, стимульований тією ж подією, що дала привід для вибору ідентифікувальної дескрипції. (Мається на увазі предмет (особа) не в усій сукупності його (її) властивостей, а лише у вирізненому дескрипцією аспекті).

Що стосується *гіпотетичної* референції, яку іноді виокремлюють в особливий тип, то її референтність залежить від здійснення умов, що містяться в реченні. Наприклад: «Якщо у королівській сім'ї народяться два сини, то старший син успадкує трон». Тут є умова (або, навіть дві умови): *якщо народяться два сини; один із них буде старшим*. У логіці іноді говорять про здатність деяких предикатів створювати «інші світи», тобто встановлювати деяку уявну предметну царину. Ім'я, введене таким предикатом, можна в подальшому тексті вживати референтно. Важливо зазначити, що вирізнення предикатів, що фіксують царину прикладання імен, є істотним для розуміння закономірностей утворення мовлення.

Набагато складнішою виявилася логічна інтерпретація невизначених дескрипцій. В екзистенційній версії невизначена дескрипція є позбавленою референції, тобто не є співвіднесеною із предметною цариною. Прагматичний погляд на невизначені дескрипції зводиться до вказування на те, що так звана категорія невизначеності сигналізує про різницю в обізнаності співбесідників: удаючись до невизначеної дескрипції, той, хто говорить, дає зрозуміти, що він має на увазі певний предмет, не відомий, однак, адресатові, через що той не має ототожнювати його з жодним відомим або раніше згадуваним предметом. Такий підхід можна знайти, наприклад, у працях І. Белерта [Bellert, 1970: р. 20], що для них є характерним залучення до логічної інтерпретації речення прагматичного аспекту мовленнєвого акту, зокрема наміру того, хто говорить. Заперечуючи проти опису невизначених дескрипцій за допомоги оператора існування і відмовляючись від нього в аналізі невизначених дескрипцій, І. Белерт вводить за аналогією з ним оператор референції (Ref), який записується як $(Ref\ x)\ \varphi(x)$. Цю формулу належить читати таким чином: «той предмет, який має на увазі той, хто говорить, промовляючи дану невизначену дескрипцію, і до якого від-

носиться властивість φ . Аргумент, виражений невизначеною дескрипцією, дістає одиничне визначення тільки через указування на намір того, хто говорить. Це визначення, так само як і оператор існування, перебуває поза межами повідомлення.

І. Белерт завважує, що необхідною умовою вживання невизначеної дескрипції, що має одиничну референцію, є переконання того, хто говорить, що його повідомлення стосується тільки одного предмета і що цей предмет має властивість φ . Намір того, хто говорить, віднести дескрипцію тільки до одного конкретного предмета, Белерт вважає імпліцитною «функцією одиниці» (unit function) і позначає символом R_t (предмет, що його має на увазі той, хто говорить у момент t). На мою думку, заміна операторів, що її вчиняє Белерт, є не просто технічною витівкою, а тим засобом, що створює можливість для розширення онтологічного підґрунтя теорії референції, й відкриває перспективу подальших досліджень у галузі онтології семантики.

Референція і проблема тотожності

Перейдемо до аспекту референції, пов'язаного з аксіомою ідентичності (тотожності), сформульованою таким чином: якщо предикат є істинний стосовно даного предмета, він істинний стосовно всього, що є тотожним даному предметові, незалежно від того, яким іменем він позначений. Наведене твердження слугує підґрунтям для закону взаємозамінюваності тотожних величин, відомого як принцип Ляйбніца. Згідно з цим законом, «тотожними є ті величини, які можуть замінити одна одну без зміни істиннісного значення речення».

Поза тим увагу було звернено саме на те, що заміна одного імені предмета іншим іменем того самого предмета далеко не в усіх контекстах проходить безслідно для змісту речення. «У сучасній літературі, — пише С. Крипке, — підкреслюють випадковий характер цілої низки стверджень тотожності» [Кріпке, 1982: р. 349]. Повернімося до вже наведеного прикладу розрізнення смислу і значення у дещо іншому формулюванні Г. Фреге, який привернув увагу до тих випадків, коли взаємозаміна імен одного денотату істотно відбивається на змісті й істиннісному значенні висловлювань.

Шукаючи вихід із парадоксу, що в ньому рівність $a = b$ є настільки ж істинною, як і $a = a$, але відмінною за інформативним і пізнавальним змістом, Г. Фреге формулює положення, згідно з яким мовні знаки, семантична структура яких складається зі смислу і референції (Sinn und Bedeutung), можуть збігатися за референцією (тобто відноситись до того самого предмета) і розрізнятися за змістом (значенням). «Венера є Ранкова зірка» істинне, тому що обидва імені збігаються за референцією, але ця пропозиція відмінна за змістом від речення «Венера є Венера», оскільки, маючи той самий референт, *Венера* і *Ранкова зірка* — відмінні за змістом.

Якщо сполучення *Ранкова зірка* вжито як власне ім'я, тоді його смисл не є суттєвим для значення речення тотожності, інформативність якого створюється не смислами термів, а констатацією факту ідентичності об'єктів. Якщо ж сполучення *Ранкова зірка* вжито лише для вказування на те, що Венера з'являється на небосхилі у ранкові часи, то наведене речення не виражає відношення тотожності.

Пізніше царина, в якій неможливі взаємозаміни ідентичних імен, стала предметом спеціального вивчення й набула чіткіших контурів. Головна заслуга в цьому належить В.О. Квайнові, який здійснив систематичне обстеження так званих непрямих, і ширше — інтенціональних, контекстів.

Проблема співвіднесення смислу і референції посідає істотне місце у логіко-філософській концепції Я. Хінтикки. Перегляд з боку Хінтикки класичного розрізнення «смислу» і «значення», можливості здійснення «індивідуалізації без референції» і «референції без індивідуалізації» у принципі вичерпує дискусії щодо теорії референції в логіці. Утім, варто проглянути деякі деталі цього підходу.

Я. Хінтикка розвинув докладну аргументацію на користь референційного підходу до проблеми значення і смислу. З його точки зору, особлива теорія смислу («значення»), на відміну від теорії референції, не потрібна остільки, оскільки всі проблеми, що викликали до життя поділ на «Sinn» і «Bedeutung», у сучасній логічній семантиці (як реляційній, так і околицій) розв'язують на основі ідеї референції. Осереддям усіх проблем підстановки у неекстенціональних контекстах є проблема ототожнення індивідів (проблему ототожнення предикатів Хінтикка вважає похідною від першої). Оскільки «Джон знає, що $a=a$ » і «Джон знає, що $a=b$ » не є одне й те саме, навіть якщо « $a=b$ », Г. Фреге, за виразом Хінтикки, здійснив «пошук якихось незвичних індивідів, призначених на роль таких термінів, що змогли би відновити підстановлюваність тотожності» [Хінтикка, 1980: с. 98]. Ця проблема дістає розв'язання за допомоги семантичної техніки «індивідуалізувальних функцій» по можливих світах, і особлива теорія «інтенціональних об'єктів» (перетворення смислу на денотат) виявляється, на думку Я. Хінтикки, непотрібною.

Хінтикка приймає, що у міркуваннях можуть зустрічатися «позалогічні тотожності», що для них В. Квайн відводить «теорію смислу» (а не денотації, референції) і відповідну теорію синонімії. Як наполягає Хінтикка, «хоч би які позалогічні тотожності зустрічалися у нашому міркуванні, основним засобом їх виявлення мають бути не визначення термінів, а задовільна семантична теорія термінів, що створюють такі синонімії» [Хінтикка, 1980: с. 71].

У зв'язку з цим він і розглядає контексти із пропозиційними установками типу « x вважає, що...», « x вірить, що...». Використовується β — опера-

тор ($\beta a (x = b) — “a$ вірить, що $x \in b$ ”). Серед очікуваних станів справ виокремлюються сумісні з тим, у що вірить a ; це — те саме, що й альтернативні можливі світи. Функція означування вирізняє у можливому світі індивіда, але у підоператорних виразах — не одного й того самого індивіда для даного терміна у кожному можливому світі, причому не обов'язково у кожному. Аналогічно для предикатів, — оскільки «зелений» є ім'ям усіх індивідів, зелених у даному світі. Таким чином, функція означування φ є функцією не тільки від індивіда, а й від світу: якщо у світі $Ha = b$, то $\varphi(a, H) = \varphi(b, H)$. Отже, якщо у дійсному світі $a = b$, то це не гарантує, що у кожному альтернативному можливому світі $\varphi(a, H) = \varphi(b, H)$, а отже, вимога взаємозамінюваності тотожного не порушується.

Хінтикка висуває додатковий аргумент на користь денотації (референції): істиннісне значення залежить у підсумку не від смислу виразу, а від стану справ у світі, тобто від референта (денотата).

Це, однак, не означає, що референція є просте «навішування ярлика», іменування предметів і властивостей. Новизна ситуації, на думку Хінтикки, полягає в тому, що референція сингулярного терміна залежить від того напрямку, яким піде розвиток подій. «Це дає нам змогу оцінити заперечення, яке, ймовірно, вже спадало вам на думку, коли ви почули, що для першопорядкових мов теорія значення збігається з теорією референції. Адже значення сингулярного терміна, хотілося б вам заперечити, — звертається Хінтикка до уявного опонента, — визначається не стільки випадково належним йому референтом, скільки способом визначення цього референта. Однак ця різниця стає істотною лише тоді, коли для визначення референта нам доводиться розглядати більш ніж одну можливість, залежно від обставин... Ця залежність якраз і виражається за допомоги φa . (Ця функція, можна сказати, і є значенням терміна a). Тому ваше заперечення було цілком законним. Однак воно не свідчить про те, що теорія першопорядкових мов вимагає чогось більшого, ніж референтів його термінів. Воно, радше, показує, що для уточнення розуміння значення термінів як способу визначення його(значення чи їх термінів?) референта слід враховувати можливість і характер зміни цього референта від світу до світу і, таким чином, вийти за рамки першопорядкових мов» [Хінтикка, 1980: с. 77].

Особливу увагу Хінтикка приділяє питанню про те, чи не порушує квантифікація по можливих світах і по функціях індивідуації вимоги В. Квайна: «існувати — значить бути значенням зв'язаної змінної». Насправді, позаяк ми говоримо про можливі світи «все» і «існує», то можливі світи входять до онтології нашої теорії, що суперечить вимогам номіналізму. Щоб не допускати цього, Хінтикка тлумачить критерій Квайна у більш слабкому смислі. «Безумовно, у якомусь сенсі ми зобов'язані допускати будь-які сутності, по яких здійснюється квантифікація. У цьому Квайн, певно, цілком

правий. Однак незрозуміло, чому це є критерієм онтологічних припущень? Наскільки я розумію, наша онтологія включає в себе все, що ми вважаємо таким, що існує в навколишньому світі. Це є щось на зразок опису змісту Всесвіту довкола нас. Але такий опис має сенс лише у деякому конкретному можливому світі. Тому квайнівський критерій можна розглядати як критерій онтологічних припущень лише у тому випадку, коли квантифікація, про яку в ньому йдеться, являє собою квантифікацію по сутностях, що належать якомусь одному конкретному світові. Можливо, що “бути” означає “бути значенням зв’язаної змінної”. Але “існувати” в онтологічно повноцінному смислі, тобто бути частиною змісту світу, означає “бути значенням змінної особливого роду”, а саме такої змінної, усі значення якої належать одному й тому самому можливому світові. Як ми бачимо, поняття можливого світу допомагає істотно уточнити поняття онтологічного припущення, обмежуючи при цьому сферу прикладення квайнівського критерію» [Хинтикка, 1980: с. 79—80]. (Повністю визнаючи значущість та істотний характер Хинтиккових уточнень, що стосуються Квайнового формулювання критерію існування, все-таки вважаю за необхідне відзначити принципову новизну й оригінальність цього критерію Квайна, без якого жодні уточнення були б неможливі.) Хинтикка вважає, що не всі зв’язані змінні свідчать про належність їхніх значень до онтології світу; деякі з них свідчать про онтологічні припущення, а саме такими є змінні, що пробігають по можливих світах. Про можливий світ можна сказати: «існує такий можливий світ, що...», однак це постулює не наявність можливих світів у нашій онтології, а наявність онтологічних припущень. Ті квантифіковані змінні, які пробігають по одному й тому самому можливому світові, дійсно належать до онтології у квайнівському смислі.

Щоб пояснити свою думку, Я. Хинтикка згадує про Квайнове розрізнення онтології й ідеології. Він трохи видозмінює цей підхід, «щоб ним можна було користуватися у нашому аналізі», і тоді онтологію, за Хинтиккою, утворюють сутності, «які ми зобов’язані допустити, оскільки вони існують у дійсному світі або у якому-небудь іншому можливому світі», ідеологію — сутності, які ми припускаємо «оскільки вони є невіддільними від нашого способу поняттєвого освоєння світу і є частиною нашої концептуальної системи» [Хинтикка, 1980: с. 80]. Можливо, у цьому й полягає роль референції в логіці — бути механізмом реалізації онтологічних припущень.

Таким чином, немає принципово двох сфер або типів дослідження світу, один із яких пов’язаний з референцією, інший — зі змістом і розумінням: «Тому розрізнення “ідеології” і онтології, що його проводить Квайн, більш не передбачає двох різних типів дослідження світу або двох різних видів сутностей, що існують в одному Всесвіті. Тепер воно, радше,

означає розрізнення об'єктів референції і деяких аспектів нашого власного здійснення референції. Тут ми, мабуть, уперше намацуємо реальний ґрунт, на якому виростає прийняте багатьма розрізнення між теорією референції і теорією значення» [Хинтикка, 1980: с. 80].

Філософія Хинтикки витлумачує цю обставину як неможливість відділити наше знання про світ від нашого знання про власний поняттєвий апарат.

Дискусії з проблеми референції у семантиках, що базуються на індивідах, їхніх властивостях і відношеннях, також показали, що проблема «референційної прозорості» імен індивідів містить такі самі труднощі, як і відповідна проблема для імен ситуацій (фактів). Вже у рамках класичного номіналізму, що спирається на відношення «реальна річ — її власне ім'я», ненадійність процедури вирізнення «реальних речей» впливала з визнання того факту, що виокремлення об'єктів з універсуму — похідна від цілісної мовної системи. Сучасні представники «ідеології екстенціоналізму» виходять не з власного імені, а з іншої категорії «надійних імен», про які вже йшлося («тверді десигнатори» С. Крипке, «терміни природного виду» Г. Патнема). Неясним залишається питання, які засоби забезпечують їхню сталість та індивідуацію.

Обґрунтування «простого» відношення іменування переноситься до царини поки відсутніх семантичних теорій розуміння, придатних для мов різного типу. Теорія референції спирається, таким чином, на хитке підґрунтя. Хоча ми можемо з більшою упевненістю формулювати семантичний трикутник як «ім'я — смисл — референт», вважаючи, що такий його вигляд більше відповідає задумові Фреге.

Узагальнення теорії смислу і референції Г. Фреге у поєднанні з теорією Л. Вітгенштайна і теорією мовленнєвих актів запропонував М. Даміт. Воно добре демонструє *взаємодоповнюваність* теорії смислу і теорії референції. М. Даміт повертається до теорії смислу Г. Фреге у серії публікацій, головні з яких вийшли друком 1977 року [Dummett, 1977a, b]. Даміт прагне вдосконалити визначення смислу, уґрунтоване на умовах істинності речення, піддаючи критиці його «платоністські» версії. Прийняття концепції смислу як умови істинності, з його точки зору, рівнозначне прийняттю концепції Л. Вітгенштайна «про значення як уживання». Вся трудність, за М. Дамітом, полягає в тому, щоб визначити, якими саме є умови істинності речень і якими є умови їх уживання. Там, де умови істинності можуть бути задані явним чином, теорія істинності може бути сформульованою в екстенсійних термінах, і теорія смислу тут збігається з теорією референції. Ця частина мови утворює певне ядро, описуване за допомоги логіки. До нього входять речення, істинні аналітично, і речення, які можна верифікувати. Оскільки не кожне речення цього класу є актуально верифікованим і, зна-

чить, не обов'язковим є закон виключеного третього, це ядро описується інтуїціоністською логікою. Навколо цього ядра розташовується шар мови, у якому досліджують умови використання речень у різних ситуаціях. Відповідно побудована і теорія смислу. «Ядром теорії є теорія істинності, тобто індуктивне визначення умов істинності речення мови. Це ядро краще було б назвати “теорією референції”, тому що поряд з її теоремами, що формулюють умови, за яких дане речення або вимовляння його даною людиною у даний час істинне, аксіоми, що управляють індивідуальними словами, визначають референції відповідного роду для цих слів. Теорію референції оточує оболонка, що утворює теорію смислу: вона встановлює, у чому мають полягати знання того, хто говорить про будь-яку частину теорії референції, шляхом співвіднесення специфічних практичних здатностей того, хто говорить, з деякими реченнями теорії» [Dummett, 1977a: p. 74]. Нарешті, третій шар мови містить недеklarативні речення — запитання, команди тощо. Йому відповідає третя частина теорії смислу, що ґрунтується на розробленому Фреге понятті *сили* речення.

Звичайно, описані підходи не вичерпують всього розмаїття поглядів на проблему референції. Підбиваючи підсумки, можна визначити основні можливі типи підходів до теорії референції, базуючись *на прийнятих у цих підходах критеріях референтності*: на основі теорії смислу, на основі теорії істинності та на основі теорії висловлювання. Уявляти собі, за яких умов висловлювання є істинним, відповідає певному фрагменту дійсності й несе певний смисл, означає мислити мову під кутом зору теорії розуміння, весь час розбудовуваної нами.

ЛІТЕРАТУРА

- Арутюнова Н.Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1982. — Вып. 13.— С. 5—40.
- Арутюнова Н.Д. — Предложение и его смысл. — М., 2002.
- Крикке С. Загадка контекстов мнения // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1986. — Вып. 18. — С. 194—241.
- Крикке С. Очерк теории истины // Сол А. Крикке Витгенштейн о правилах и индивидуальном языке. — М., 2010. — С. 206—254.
- Милль Д.С. Система логики силлогистической и индуктивной. — М., 1899.
- Рассел Б. Об обозначении. — <www.philosophy.ru/lib/philyaz/philyaz_493.html> (s.a.)
- Смирнова Е.Д., Таванец П.В. Семантика в логике // Логическая семантика и модальная логика. — М.: 1967. — С. 3—53.
- Фреге Г. Логика и логическая семантика : Сборник трудов. — М., 2000.
- Хинтикка Я. Логико-эпистемологические исследования. — М., 1980.
- Bellert I. On the Semantic Interpretation of Subject-Predicate Relations in Sentences of Particular Reference // Progress in Linguistics. — The Hague, 1970. — P. 20—27.

- Dummett M.* What is theory of meaning? // *Mind and Language* / Ed. by Gutterplon. — Oxford, 1977a. — P. 97—138.
- Dummett M.* What is theory of meaning? (II) // *Truth and Meaning* / Ed. by J. Evans, McDowell. — Oxford, 1977b. — P. 63—137.
- Kripke S.* Naming and Necessity. — Oxford, 1980.
- Kuno S.* Some properties of non-referential noun phrases // *Studies in General and Oriental Linguistics*. — Tokyo, 1970. — P. 356—361.
- Peacocke C.* Proper Names, Reference, and Rigid Designation // *Meaning, Reference and Necessity* / Ed. by S. Blackburn. — Cambridge, 1975.
- Recanati F.* Direct reference: from language to thought. — Oxford, 1993.
- Reimer M.* Reference // *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. — <<http://plato.stanford.edu/entries/reference>>. — [2009].

Наталія Вяткіна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу логіки та методології Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — логіка, філософія мови.

*Ярослав
Кохан*

ЛОГІЧНА МОЖЛИВІСТЬ ЯК СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Логічна семантика вважається нині розвиненою технічною дисципліною; проте цю розвиненість слід визнати дещо однобічною: фактично вона проявляється лише в межах теорії моделей, а остання, грубо кажучи, присвячена дослідженню одного єдиного семантичного відношення — відношення позначення. Причому це відношення було відомим ще до створення сучасної логічної семантики. Відтак не дивно, що теорія моделей виглядає цілком незалежною від основ семантики. Самі ж згадані основи досі залишаються в зародковому стані. Причиною цього є той незбагнений історичний факт, що фундаментальну теорію, на якій заснована семантика, — трикутник Фреге (або семантичний трикутник) — більшість фахівців одразу ж сприйняли неадекватно вороже (тобто ідеологічно, а не науково), і все ХХ сторіччя пройшло під знаком боротьби з теорією, яку відтак виявилось нікому розвивати. Побіжно зауважимо, що гідних альтернатив ніхто так і не створив; проте чомусь це не призвело до відмови від «священної війни» проти семантичного трикутника.

Насправді ж воювати ні з чим, оскільки після Чорча трикутник Фреге ніхто не розвивав. Автор має намір у низці публікацій виправити цей недолік. Цим мають бути забезпечені й надійність основ семантики, і її подальший розвиток.

Основи семантики. Семантичний трикутник — це теорія, яка говорить, що для правильного ро-

зуміння того, що являє собою знання, слід розглядати об'єкти з трьох різних семантичних світів. Першим світом є світ онтологічних об'єктів або ж об'єктів дійсності, до яких належить усе те, що в тому чи тому контексті постає як об'єкт вивчення, об'єкт пізнання та знання. Другим світом є світ власне знання, який складається зі смислів, котрими ми *осмислюємо* об'єкти дійсності, *відображаючи* їх за допомоги окремих смислів у знанні як такому. Смисли з'являються (реалізуються, *екземпліфікуються*) у психічному світі окремих суб'єктів пізнання, тому для їхньої передачі від суб'єкта до суб'єкта потрібні об'єкти третього світу — мовні вирази, в яких смисли могли б *виражатися*, відтак при отриманні мовних виразів і *схопленні* закладених у них смислів суб'єкти пізнання могли б *розуміти* перші (тобто мовні вирази), а отже й правильно оперувати ними.

Мовні вирази загалом можна вважати *назвами* для об'єктів дійсності. Це напевно стається в усіх тих випадках, коли для якогось об'єкта дійсності ми маємо смисл, яким відображаємо його у своєму пізнанні, і цей смисл ми виражаємо в якомусь мовному виразі; в такому разі цей мовний вираз слугуватиме *позначенням* для потрібного об'єкта дійсності. Звідси об'єкти дійсності прийнято називати *денотатами* (тим, що позначається) мовних виразів, які їх позначають, або їхніми *значеннями*, а мовні вирази стосовно значень — *назвами* або *іменами* цих значень.

Зафіксуємо наступну термінологію. Об'єкти дійсності самі по собі називатимемо *значеннями* або *денотатами*. Мовні вирази називатимемо просто *виразами*. Про відношення між об'єктами з різних семантичних світів говоритимемо так:

вираз *позначає* (або *називає*) своє значення,
 значення *позначається* (або *називається*) своєю назвою,
 вираз *виражає* свій смисл,
 смисл *виражається* у своєму виразі,
 смисл *відображає* (або *осмислює*) своє значення,
 значення *відображається* у своєму смислі (або *осмислюється* ним).

Це і є, у тезовому викладі, трикутник Фреге. Його вихідні категорії — виразу, смислу та (семантичного) значення — називатимемо *базовими* для семантики. Всі інші семантичні категорії будуватимуться з базових категорій і над ними. Об'єкти семантичних розглядів так само можна розділити на базові та не базові залежно від того, до категорії якого роду вони належать.

Найпершим твердженням теорії семантичного трикутника буде вказівка на *псевдовідносний* статус базових категорій. Ідеться про те, що буття виразом, смислом або значенням не є властивістю базових об'єктів, а переважно залежить від контексту. Так, можна назвати (іменувати, позначити) мовний вираз (у природній мові для цього вживають лапки); будучи наз-

ваним, цей вираз у відповідному контексті стане значенням для своєї назви; з іншого боку, часом є сенс розглядати мовний вираз у його матеріальному втіленні — як вимовлений звук або як відбиток друкарської фарби на папері тощо, тобто розглядати його як матеріальний об'єкт, як об'єкт вивчення, а отже, як денотат, а не вираз. Називати можна й смисли, що робитиме їх денотатами у контексті такого називання. Звідси випливає, що базові категорії семантики не суть абсолютні. Проте вони не суть і цілком відносні. Справді, смисли не можуть постати в ролі мовних виразів, і навпаки; також можна стверджувати, що є денотати, які не можна потлумачити інакше, як значення; до таких можна зарахувати багато матеріальних об'єктів (хоча й не всі, про що говорить наведений вище приклад друкарського виробу), а також певні важливі абстракції, такі, як числа або множини. Таким чином, базові семантичні категорії є переважно відносними, але не завжди; через це ми називатимемо їх *псевдовідносними* (або *квазірелятивними*) і казатимемо, що вони суть (*семантичні*) *статуси*, а не властивості. Звідси, розгляд базових семантичних категорій має відбуватися виключно у межах явно окреслених контекстів, оскільки базові об'єкти семантики набувають свого статусу лише в контекстах і можуть змінювати його від контексту до контексту. Звідси також випливає, що потрібне поняття *базового семантичного об'єкта*, *незалежне* від поняття семантичного статусу.

Семантичні відповідності. Введемо змінні на позначення базових об'єктів семантики. Семантичні базові об'єкти самі по собі позначатимемо літерами кириличного напівуставу, можливо з індексами:

$$a, b, c, \dots, a_1, b_1, c_1, \dots$$

Для базових об'єктів, яким у цьому контексті приписано якийсь семантичний статус, введемо інші позначення: вирази позначатимемо рядковими латинськими курсивними буквами, смисли — рядковими готичними буквами, денотати — рядковими грецькими буквами:

Вирази	<i>a, b, c, ..., a₁, b₁, c₁, ...</i>
Смисли	a, b, c, ..., a₁, b₁, c₁, ...
Значення	$\alpha, \beta, \gamma, \dots, \alpha_1, \beta_1, \gamma_1, \dots$

Якщо деякий вираз **a** позначає денотат **b** (або виражає смисл **b**), казатимемо, що **a** і **b** (відповідно, **a** і **b**) *відповідають одне одному у трикутнику Фреге* як вираз і значення (відповідно, вираз і смисл); так само, якщо смисл **b** відображає значення **b**, казатимемо, що вони відповідають одне одному у трикутнику Фреге як смисл і значення; аналогічну термінологію вживатимемо у випадку пар <значення, вираз>, <значення, смисл> і <смисл, вираз>. Про відповідність у трикутнику Фреге казатимемо і у випадку трійок <вираз **a**, смисл **b**, значення **b**>, в яких **a** виражає **b** і позначає **b**, а **b** відо-

бражає в. Взагалі кажучи, теорія семантичного трикутника в цілому може бути потлумачена як теорія таких трійок. Зафіксуємо порядок входження в такі трійки наступним чином:

$$\langle \text{вираз, смисл, значення} \rangle. \quad (1)$$

Називатимемо трійки виду (1) *повними відповідностями у трикутнику Фреге* або ж (*завершеними*) *конкретними трикутниками Фреге*. Базові об'єкти, які відповідають один одному у трикутнику Фреге, позначатимемо однаковими буквами, відтак символічно замість (1) писатимемо $\langle a, \mathfrak{a}, \alpha \rangle$, $\langle b, \mathfrak{b}, \beta \rangle$ і т.д. Часом може статися, що таку трійку не можна завершити через відсутність якогось із потрібних об'єктів (або навіть двох, як у випадку з неосмисленим незначущим виразом); у цьому разі казатимемо про *часткову відповідність у трикутнику Фреге*; для запису часткових відповідностей позначатимемо відсутні(й) об'єкт(и) мінусом; отримаємо $\langle a, \mathfrak{a}, - \rangle$, $\langle a, -, \alpha \rangle$, $\langle -, \mathfrak{a}, \alpha \rangle$, $\langle a, -, - \rangle$, $\langle -, \mathfrak{a}, - \rangle$, $\langle -, -, \alpha \rangle$ або $\langle \mathfrak{a}, \mathfrak{b}, - \rangle$, $\langle \mathfrak{a}, -, \mathfrak{b} \rangle$, $\langle -, \mathfrak{a}, \mathfrak{b} \rangle$, $\langle \mathfrak{b}, -, - \rangle$, $\langle -, \mathfrak{a}, - \rangle$, $\langle -, -, \mathfrak{a} \rangle$; останні три відповідності у кожному з цих списків назвемо *виродженими*. Часткові, зокрема вироджені, відповідності називатимемо *незавершеними* (зокрема, *виродженими*) *конкретними трикутниками Фреге*. Якщо нас цікавить лише пара базових об'єктів, які відповідають один одному в трикутнику Фреге, а третій потрібний об'єкт або його відсутність можна проігнорувати, писатимемо $\langle a, \mathfrak{a} | \rangle$, $\langle a | \alpha \rangle$, $| \mathfrak{a}, \alpha \rangle$ або $\langle \mathfrak{a}, \mathfrak{b} | \rangle$, $\langle \mathfrak{a} | \mathfrak{b} \rangle$, $| \mathfrak{a}, \mathfrak{b} \rangle$. Для прикладу, частковими будуть відповідності $\langle \text{«Гамлет»}, - \rangle$ та (приклад Маркова-молодшого) $\langle \text{«папагіглемма»}, -, - \rangle$ (остання відповідність вироджена).

Зауважимо, що в усіх введених термінах можна замінювати словосполучення «у трикутнику Фреге» на слово «семантичний». Отримаємо *семантичні відповідності* і *конкретні семантичні трикутники*.

Відповідності, як бачимо, легко класифікуються за тим, які або який об'єкт(и) в них відсутні(й). Тим самим таблиця 1 описуватиме всі можливі різновиди відповідностей:

Таблиця 1

	1	2	3	4	5	6	7
Вираз	+	+	+	+	-	-	-
Смисл	+	+	-	-	+	+	-
Значення	+	-	+	-	+	-	+

Таблиця 1 має комбінаторну природу; різновиди семантичних трикутників, наведені в ній, можна зображати лінійно, трійками $\langle +, +, + \rangle$, $\langle +, +, - \rangle$, $\langle +, -, + \rangle$, $\langle +, -, - \rangle$, $\langle -, +, + \rangle$, $\langle -, +, - \rangle$, $\langle -, -, + \rangle$;

восьма математично можлива комбінація $\langle -, -, - \rangle$ не має семантичного смислу і тому не розглядається. Інші ж сім комбінацій зображають усі можливі структури семантичних трикутників; враховуючи, що це можливості, які стосуються базових об'єктів металогічної дисципліни, якою є семантика, назовемо їх *металогічними можливостями*. Опишемо в подробицях, яку ситуацію описує кожна з металогічних можливостей.

1. $\langle +, +, + \rangle$. Найпростіший для пояснення, найпоширеніший і водночас найпотрібніший у науці різновид відповідності. Описує ситуацію, коли є осмислений і значущий мовний вираз. Це може бути значуща власна назва («Ейфелева вежа», «Сонце», «2») та будь-який поняттєвий вираз, вживання якого не призводить до суперечності; випадок речень слід розглянути окремо (і це виходить за рамки цієї статті).

2. $\langle +, +, - \rangle$. Це випадок осмисленого, але незначущого виразу. Такими є порожні назви, наприклад, «Зевс» або «Сократ» (остання тому, що філософа з таким іменем давно немає). Інші види виразів слід розглядати окремо.

3. $\langle +, -, + \rangle$. Цей випадок порівняно з іншими доволі складний для пояснення. В ньому ми маємо неосмислений, але значущий вираз. Маємо абракадабру, яка щось позначає. Як таке може бути? Як може вираз, для якого у нас немає ніякого розуміння, щось позначати? У природних мовах такого статися не може: вказівка на об'єкт називання здійснюється тут завжди через посередництво смислу; інакше кажучи, якщо ми не розуміємо вираз, ми не можемо ним скористатися для позначення. Разом з тим, у штучних наукових мовах з'являються мовні конструкції, покликані щось позначати, здійснювати вказівку на фрагменти дійсності, не несучи при цьому ніякого смислу. Такими конструкціями є перш за все змінні, вільні і зв'язані. Так, пропозиційні змінні логіки висловлювань та вільні індивідні змінні логіки предикатів заміщують речення та власні назви відповідно; не будучи значущими безпосередньо, вони можуть використовуватися у прикладах, де отримують в якості значень денотати виразів, які заміщують (у цих прикладах). Змінна, яка позначає шукане в алгебрі, будучи неосмисленим значком, позначає, проте, певний математичний об'єкт у контекстах, де умова на шукане визначає цей об'єкт. Нарешті, зв'язані змінні у змістовній математиці завжди відсилають до конкретних множин об'єктів, тому можна вважати їх назвами відповідних множин. Зв'язані змінні логіки стають значущими аналогічно до вільних змінних тільки коли вживаються у прикладах.

Таким чином, змінні можна вважати значущими *принаймні в окремих контекстах*. У семантичних дослідженнях логіки часом створюють вирази саме за цим принципом: бути неосмисленою абракадаброю, але позначати щось у контексті прикладу. Так, Фреге у статті «Логіка в математиці»

[Фреге, 1977] з метою встановлення факту неозначеності поняття «між» у Гільбертовій аксіоматизації геометрії тимчасово замінює словосполучення «лежати між» на неосмислений вираз «пат нам» (замість «А лежить між В і С» отримуємо «А пат В нам С»), подібний до «лежати між» у всьому, крім наявності смислу. Карнап, обговорюючи в «Логічних основах імовірності» трансформацію донаукового поняття риби в наукове (згідно із самим Карнапом, тут ідеться про заміну одного поняття на друге), вводить для гіпотетичного наукового поняття риби неосмислений вираз «піскіс», а потім — для модифікованого поняття — вираз «піскіс*» [Карнап, 1962: р. 6].

Як бачимо з наведених прикладів, значуща абракадабра можлива, оскільки може вживатись як допоміжний вираз у спеціальних контекстах. Не маючи смислу, але зберігаючи структуру (якщо вона нетривіальна) та усядиговуючи властивості деяких відзначених осмислених виразів, які вона заміщує, значуща абракадабра зводиться до змінних або починає відігравати роль змінних.

4. < +, -, - >. Ситуація звичайної незначущої абракадабри. Може вживатися у художній сфері; для передачі інформації та дослідження реальності незастосовна, тому наукові мови будують з таким розрахунком, щоб у породжуваних в їхніх межах контекстах неосмислені незначущі вирази не траплялися.

5. < -, +, + >. Ця можливість відображає ситуацію, коли суб'єкт пізнання щось «розуміє, але не може підібрати слів» і при цьому справді осмислює деякий об'єкт — тобто має невербальну інтуїцію, і ця інтуїція є адекватною дійсності. Така ситуація виходить за межі логіки, оскільки логіка завжди має справу з деякими виразами і мовами, до яких вони (вирази) належать. Наукою, яка відтак найточніше може оперувати з випадком невербалізованого значущого смислу, є психологія. Тому ця ситуація належить до області компетенції психології.

6. < -, +, - >. Ситуація невербалізованої хибної інтуїції: «суб'єкт розуміє, але не може підібрати слів» і при цьому помиляється у своєму розумінні. Як і попередня можливість, ця також належить до царини психології.

7. < -, -, + >. Ця можливість реалізується у випадку наявності об'єкта, про який нам як суб'єктам пізнання нічого не відомо. Така ситуація є поза межами наукового обговорення, оскільки не передбачає ніякої інформації про об'єкт. Тому вона належить до царини філософії.

Підсумуємо. Металогічні можливості 1—4 відображають структуру ситуацій, вживаних практично у будь-яких контекстах обговорення, отже пізнання. Можливості 5—7 натомість можуть трапитися не скрізь, оскільки виходять за рамки методів і підходів предметної логіки, а також більшості наук. Можливості 5—6 при цьому залишаються в межах розгляду філософії та наук, які досліджують внутрішній світ людини; найфундаменталь-

нішою з таких наук є психологія. Можливість 7 виходить за рамки науки як такої в область чистої філософії. (До області філософії можна також зарахувати семантично неосмислену комбінацію $\langle -, -, - \rangle$, принаймні якщо згадати, що деякі філософи вважають серйозною проблематику «ніщо»). Як бачимо, металогічна теорія семантичного трикутника здатна у своїх фундаментальних поняттях охоплювати не тільки області розгляду предметної логіки, але й ситуації, які виходять далеко за межі цієї науки.

Логічні можливості. Металогіка, частиною якої є семантика, оперує всіма металогічними можливостями. Натомість у предметній логіці ми, завжди маючи справу з мовними виразами, можемо натрапити лише на можливості 1—4. З них перші дві мають особливе значення, оскільки стосуються *позалогічних, дескриптивних сталих*. Будь-яка така стала — власна назва, атомарне речення (в логіці висловлювань), предикатний або функційний вираз, назва класу — є осмисленим мовним виразом, відтак можна ставити тільки питання про наявність або відсутність у неї денотата. Це зображатиметься системою з металогічних можливостей $\langle +, +, + \rangle$ і $\langle +, +, - \rangle$. Інші можливості у відповідних контекстах не траплятимуться. Оскільки дескриптивні сталі є вихідним матеріалом для побудови всіх теоретичних об'єктів будь-якої предметної логіки, то перші дві можливості, які тільки й траплятимуться при аналізі складових виразів предметних мов, слід виокремити серед усіх металогічних можливостей. Назвемо можливості 1 та 2 *логічними*.

Логічні можливості визначають, чи відображає те чи те знання дійсність, чи ні. Так, смисл імені «Гамлет», на відміну від смислу виразу «перебування між», не відображає дійсність, оскільки йому в трикутнику Фреге не відповідає жоден денотат, натомість відношення «перебування між» є частиною дійсності (в яку, таким чином, слід включати не лише емпіричні об'єкти, а й взагалі усе, що піддається розгляду і вивченню). Так само, логічні можливості визначають, чи позначає щось у дійсності той чи той мовний вираз. Первинно мовні вирази *призначені позначати* який-небудь фрагмент реальності. Це стається кожного разу, коли є доступний для відображення фрагмент дійсності α , який спочатку осмислюється певним смислом a , для передачі якого іншим суб'єктам пізнання створюється вираз a . Тобто семантично фундаментальною є схема породження

$$\text{значення} \rightarrow \text{смысл} \rightarrow \text{вираз}, \quad (2)$$

яка призводить до реалізації можливості $\langle +, +, + \rangle$. З появою і розвитком мови з наявних мовних виразів починають утворюватися нові, похідні; таке утворення вже керується смислами вихідних виразів (утворюються семантичні залежності) та граматикою мови (синтаксичні конструкції, правильно побудовані вирази). Відтак з'являються випадки, коли вираз уже не по-

значає ніякого фрагмента (об'єкта) реальності, як у випадку з Гамлетом. Ці ситуації реалізують можливість $\langle +, +, - \rangle$. Для розрізнення смислів (та виразів), яким відповідають різні логічні можливості, введемо наступну термінологію: називатимемо **фактом відносно α** (відповідно, *відносно a*) ту з логічних можливостей, яка має місце в дійсності, будучи структурою семантичної відповідності, в яку входить α (відповідно a). [Таких відповідностей за фіксованого α або a може знайтися більше однієї; запропоноване означення стосується кожної з них]. Згідно з Фреге, смисл будь-якого виразу *визначає* його семантичне значення. Тим самим смисл виявляється сталою функцією, яка ставить у відповідність виразу денотат. Оскільки ж не будь-який вираз має денотат, смисл виявляється частковою функцією. Введення категорії логічної можливості дає змогу потлумачити смисли як всюди визначені семантичні функції. А саме, хоча смислу не завжди відповідає якесь значення, йому завжди можна поставити у відповідність *семантичну оцінку наявності або відсутності значення*; позначимо **наявність значення**, відповідного заданому смислу, через α , а **відсутність** потрібного **значення** через λ . Звідси кожен смисл \mathfrak{d} будемо тлумачити як відображення (однозначну сталу функцію), яке кожній парі \langle вираз d (який відповідає смислу \mathfrak{d} у трикутнику Фреге), логічна можливість \rangle ставить у відповідність якийсь елемент множини семантичних оцінок $\{\alpha, \lambda\}$, причому парі $\langle d, \langle +, +, + \rangle \rangle$ ставить у відповідність оцінку α , а парі $\langle d, \langle +, +, - \rangle \rangle$ ставить у відповідність оцінку λ . Оцінки α та λ тим самим будуть *функційними значеннями* смислів (їх не слід плутати із семантичними значеннями-денотатами). У випадку, коли функційним значенням смислу \mathfrak{d} є оцінка α , казатимемо, що \mathfrak{d} **реалізований** (тобто реалізований у дійсності); якщо ж значенням є λ , називатимемо \mathfrak{d} **нереалізованим**. Означення смислів як функцій можна зобразити таблично (див. табл. 2).

При розгляді кількох виразів в одному контексті слід врахувати, що з точки зору логіки важливо, чи призначені ці вирази позначати один об'єкт, чи різні. Це призначення не залежить від того, чи насправді позначає кожен із цих виразів що-небудь. Скажімо, з трьох виразів — «Діана», «Артеміда», «Зевс» — перші два призначені позначати один і той самий об'єкт, а перший і третій та другий і третій — ні. І це призначення не залежить від того факту, що всі три вирази позбавлені значень, тобто насправді не існує об'єктів, які вони призначені позначати. Тому ця однаковість та неоднаковість у позначенні має зображатися не через спільність денотата (якого може не бути), а через спільність семантичної оцінки. А саме, у будь-якому контексті всім виразам d_1, \dots, d_n , які мають спільний денотат, поставимо у відповід-

Таблиця 2

	d
$\langle +, +, + \rangle$	α
$\langle +, +, - \rangle$	λ

ність єдину семантичну оцінку α ; кожному наступному виразу e , що матиме якийсь інший денотат, поставимо у відповідність оцінку α' ; якщо далі слід буде розглянути вираз k , денотат якого відрізнятиметься від попередніх денотатів, співставимо йому оцінку α'' ; так само вчинятимемо і надалі. При цьому виразам m_1, \dots, m_r , призначеним позначати один денотат, але позбавленим потрібного денотата, співставимо оцінку λ ; при появі в тому ж контексті виразу, так само позбавленого значення, але призначеного позначати інший об'єкт, аніж m_1, \dots, m_r , введемо для нього оцінку λ' ; так само діятимемо надалі, вводячи оцінки $\alpha''', \lambda'', \lambda''', \alpha''''$ і т. д.

Якщо два смисли призначені відображати один об'єкт дійсності, назовемо їх (*семантично*) *однаковими*. Позначимо відношення однаковості знаком ' \asymp '. У предметних мовах, на відміну від метамов, немає окремих знаків для смислів; проте й тут вирази вживають для вираження смислів; відтак для однаковості допускатимемо запис ' $d \asymp e$ ', який означатиме, що смисли виразів d і e семантично ознакові. (Якщо вийти за межі семантики, відношення однаковості можна означити через логістичне відношення представлення, введене автором у [Кохан, 2006: с. 240—244]; тут ми цього не робитимемо.)

Теорія щойно введених семантичних оцінок дає змогу легко отримати в якості своїх частинних випадків деякі відомі семантичні теорії. А саме:

1. Якщо в якості мовних виразів розглядати тільки власні назви, їхні смисли можна назвати *індивідами*. Це відповідає розмовній практиці і теоретично зручно, оскільки можна коректно говорити, що у висловлюванні «Сократ — філософ» йдеться про індивіда Сократа, натомість сказати, що в ньому йдеться про Сократа як частину дійсності (денотат) не можна, оскільки відповідного об'єкта в дійсності давно немає. Реалізованість індивіда, у такому випадку, означатиме, що певний індивід *існує*, а нереалізованість — що індивід *не існує*. Інакше кажучи, існування та неіснування слід приписувати не предметам як елементам реальності, а смислам-індивідам. Що існування не є властивістю денотатів, показав Фреге у «Діалозі з Пюньером» [Фреге, 1977: с. 7—24]; теорія семантичних оцінок показує, чим існування є: у випадку введення предиката існування оцінки існування α та λ та їхні комбінації вичерпно характеризуватимуть такий предикат. Паралельно це дає змогу (за прийняття семантичних постулатів, які ми тут не маємо змоги обговорити) змінити статус екзистенційного квантора на статус квантора часткового. Отже, характеристики існування/неіснування суть різновиди семантичних оцінок. Відповідно, *рівність* індивідів є різновидом відношення однаковості.

2. Інший важливий різновид семантичних оцінок становлять істинневі функції. Звернемося до таких виразів, як атомарні речення. Їхні смисли прийнято називати (атомарними) *висловлюваннями* [Клини, 1973: с. 12].

Наявність логічної можливості $< +, +, - >$ говорить про те, що речення-атоми можуть не мати значень. Назвемо значення атомарних речень **явищами**; до явищ, тим самим, слід зарахувати події, стани, процеси, математичні факти, логічні стани справ. Висловлювання, виражені в атомарних реченнях, які правильно описують дійсність, матимуть у дійсності корелят-явище; прикладом може бути висловлювання «Антарктида вкрита кригою»: вочевидь, в дійсності можна спостерігати таке явище, як наявність по всій Антарктиді крижаного покриву. Атомарним висловлюванням, які невірно описують дійсність, не відповідає жодне явище; наприклад, його немає у висловлюванні «Піраміда Хуфу знаходиться в Пекіні». Семантичні оцінки у випадку атомарних висловлювань і речень називають **істиною** і **ложжю** і позначають, відповідно, через 'і' (замість 'α') та 'л' (замість 'λ'). Відношення однаковості для випадку атомарних висловлювань називають **рівнозначністю**.

Звідси, поєднавши функційні значення смислів двох виразів d та e згідно з означенням таблиці 2, матимемо (див. табл. 3).

Для частинних випадків індивідів і висловлювань таблицю 3 доведеться модифікувати: власні назви *eo ipso* однозначні, тому для них не мають місця рядки, в яких трапляються λ-оцінки (відтак залишаться тільки два перші рядки); істина і лож, у свою чергу, нечутливі до зміни денотата α або «семантичного нуля» λ, тому не «розмножуються» штрихами, відтак маємо тільки комбінаторні поєднання 'і' та 'л'; ці випадки добре вивчені. Для загального ж випадку таблиці 3 закономірність, за якою зростає кількість комбінацій семантичних оцінок при збільшенні кількості виразів, наразі невідома. Очевидно тільки, що зростає шукана кількість дуже швидко. Це легко перевірити (див. табл.4).

Категорія логічної можливості, введена автором, є принциповим нововведенням, яке дає змогу просунути теоретичні основи семантики дуже далеко. При цьому саме словосполучення «логічна можливість» не нове в логіці. Проте досі його вживали незадовільно, маючи на увазі можливості, які залежать від фактичної ситуації, а відтак не належать до компетенції логіки. Так вчиняють, приміром, Кемені, Снел і Томпсон [Кемени, Снелл,

Таблиця 3

d	e	$d \asymp e$
α	α	і
α	λ	л
α	α'	л
λ	λ	і
λ	α	л
λ	λ'	л

Таблиця 4

Кількість виразів	1	2	3	4
Кількість поєднань семантичних оцінок	2	6	22	94

Томпсон, 1965], коли називають логічними можливостями альтернативи типу розбиття конкретних множин, що виникають у природничих і математичних задачах (парадигмальною множиною альтернатив для авторів є простір елементарних подій з класичної теорії ймовірностей). Автор вважає, що слід називати такі можливості *фактуальними*, оскільки їхнє виокремлення залежить від фактів, що мають місце в обраній предметній області. В логіці фактуальні можливості відомі через їхнє представлення у предметних мовах за допомоги введених Карнапом множин атомарних речень та їхніх заперечень, названих ним *описами стану* [Карнап, 2007: с. 38]. *Описом стану* на даній моделі (у Карнапа — у формалізованій теорії) називається будь-яка множина, яка для кожного атомарного речення містить або власне його, або його заперечення (але не те й друге разом) і не містить інших елементів. Якщо опис стану складається тільки з істинних на цій моделі речень, він називається *діаграмою* цієї *моделі* [Мальцев, 1970: с. 172]. Якщо замінити речення на відповідні їм семантичні відповідності або проіндексовані реченнями логічні можливості, отримуємо якраз шукані фактуальні можливості. Діаграма моделі являє собою таку фактуальну можливість, яка складається виключно з (проіндексованих) фактів.

Логічні ж можливості, як їх пропонує розуміти автор, є абстракціями суто семантичного рівня, не залежними від жодних позалогічних обставин, відтак за їхньої допомоги стає можливим встановлювати саме *логічні* закономірності.

ЛІТЕРАТУРА

- Карнап Р. Значение и необходимость: исследование по семантике и модальной логике. — М.: Изд-во ЛКИ, 2007. — 384 с.
- Кемени Дж., Снелл Дж., Томпсон Дж. Введение в конечную математику. — М.: Мир, 1965. — 488 с.
- Клини С.К. Математическая логика. — М.: Мир, 1973. — 480 с.
- Кохан Я.О. Символічна логіка: повернення до витоків. I. Функціональний погляд на світ // Практична філософія. — 2006. — № 1. — С. 240—244.
- Мальцев А.И. Алгебраические системы. — М.: Наука, 1970. — 392 с.
- Фреге Г. Избранные работы. — М.: Дом интеллектуальной книги, Русское феноменологическое общество, 1977. — 160 с.
- Carnap R. Logical Foundations of Probability. — Chicago: The University of Chicago Press, Routledge & Kegan Paul, 1962.

Кохан Ярослав — кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — логіка.

*Ганна
Поляк*

АНАЛІЗ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ ПРИПУЩЕНЬ У МОДАЛЬНІЙ ЛОГІЦІ ТА ІДЕЯ МУЛЬТИМОДАЛЬНОЇ ЛОГІКИ ІСНУВАННЯ

Необхідний вступ

Припущення про існування у кванторній модальній логіці S5 (КМЛS5) є предметом інтенсивного обговорення в сучасній філософії логіки та аналітичній метафізиці. Синтаксично вона являє собою розширення класичної логіки першого порядку (КЛП) або класичної логіки першого порядку з рівністю (КЛП=) такими модальними аксіомами:

$$I. \Box(p \rightarrow q) \rightarrow (\Box p \rightarrow \Box q)$$

$$K. \Box p \rightarrow p$$

$$S4. \Box p \rightarrow \Box \Box p$$

$$S5. \Diamond p \rightarrow \Box \Diamond p$$

та модальним правилом виводу, відомим як правило Геделя:

$$G: = \vdash F \Rightarrow \vdash \Box F$$

Семантично можна подати два варіанти КМЛS5: із фіксованим доменом інтерпретації кванторів (за таким варіантом закріпилась назва «найпростіша кванторна модальна логіка» — СКМЛ) та зі змінним доменом (підхід, властивий семантиці С.А. Крипке). Фіксований домен інтерпретації кванторів означає, що множина об'єктів, щодо яких формують висловлювання СКМЛ, одна й та сама для всіх можливих світів. Так само для всіх варіантів СКМЛ приймають референційну (об'єктну) квантифікацію. Це означає, що квантори не

можуть посилатися на порожні імена чи якісь конструкти, які не є «об'єктами» цієї логіки. Навпаки, квантори завжди покликаються на об'єкти і підпадання під область дії квантора свідчить про існування об'єктів підстановки у підкванторних виразах. І це єдиний спосіб говорити про «існування» об'єктів. Змінний домен інтерпретації передбачає, що в кожному можливому світі — своя сукупність об'єктів. У цьому розумінні означені семантичні інтерпретації передбачають різні теорії існування. Низка тверджень, валідних у КМЛС5, порушують питання щодо її метафізичних пресупозицій, зокрема в контексті протиставлення актуалізму та посибілізму.

Актуалізм — це настанова, згідно з якою «немає й не може бути неіснуючих об'єктів» [Plantinga, 1983: p. 108]. Відповідно, концепція, згідно з якою у певному розумінні можуть бути неіснуючі (а суто можливі) об'єкти, отримала назву посибілізму. Відомо, що в СКЛМ є теоремою знаменита формула Баркан:

$BF. \forall x \Box Fx \rightarrow \Box \forall x Fx$, яку можна переформулювати таким чином:

$BF^*. \Diamond \exists x Px \rightarrow \exists x \Diamond Px$, що природною мовою можна перекласти так: «Якщо можливо, що існує x з властивістю P , то існує таке x , що, можливо, має властивість P ».

Консеквент цієї формули можна інтерпретувати як твердження про існування якихось «суто можливих» об'єктів (*possibilia*); такі міркування породжують дискусії щодо того, як інтерпретувати СКМЛ — як логіку «актуалізму» чи як «логіку посибілізму». В контексті філософського аналізу логіки як теорії існування ця дискусія становить для нас великий інтерес, і ось чому. Якщо справді можна однозначно відповісти на питання про онтологічну інтерпретацію тієї чи тієї логіки, то це, здається, дає підстави говорити про фундаментальний зв'язок логіки та метафізики. Цей зв'язок може виявлятися у двох аспектах — синтаксичному та семантичному. Ми розглянемо два семантичних варіанти КЛМС5. Одразу слід замислитися й над іншим питанням: що означатиме, якщо насправді зазначеної однозначної відповідності встановити не видається можливим? У такому разі це свідчитиме про своєрідну незалежність логіки від онтології, в тому розумінні, що та чи та теорія аналітичної метафізики є лише надбудовою над формальною основою і завжди в теорії існування є надінтерпретацією. Це легітиме суто інструментальний підхід до формальних теорій існування й дає підстави звертатися до формального аналізу філософських текстів із метафізики та онтології без небезпеки перетворити формальну реконструкцію на надінтерпретацію тексту. Нижче ми розглянемо актуалістські та посибілістські інтерпретації КЛМС5 із фіксованим та змінним доменом, покажемо, що ці інтерпретації однаково прийнятні, зробимо відповідні висновки і висловимо міркування щодо розвитку формальної онтології.

Інтерпретації СКМЛ

Проблема витлумачення формули Баркан дотична до питання про існування внаслідок онтологізованого прочитання \exists як «існує» й у зв'язку з питанням про *possibilia*. Технічно проблематичність СКМЛ у зв'язку з формулою Баркан має два аспекти: по-перше, сама формула є сильним припущенням і зрозуміло, що всі проблеми щодо неї не поставатимуть у більш слабких логіках. Тож певною мірою формула Баркан — це специфічна проблема СКМЛ як сильної модальної логіки. По-друге, так само очевидно, що проблем щодо інтерпретації існування не постає, якщо не інтерпретувати \exists як «існує». Отже, в іншому аспекті проблема формули Баркан — це проблема об'єктної квантифікації. Найдражливіше ж питання, що виникає у тому випадку, коли в логіці з об'єктною квантифікацією справджуються сильні модальні припущення на зразок формули Баркан, полягає в тому, що це вимушує тих, хто нею послуговується, до посибілізму, тобто примушує визнати існування суто можливих об'єктів. Третій аспект проблематичності СКМЛ полягає у самій метафізичній настанові: зрозуміло, що прихильники посибілізму не вважають твердження про існування *possibilia* небажаними, відтак не розглядають СКМЛ як проблематичну щодо існування. Та чи справді в СКМЛ «зашиито» посибілістську онтологію? Відповідь на це питання не очевидна. І в сучасних дискусіях з аналітичної метафізики головним предметом обговорення щодо СКМЛ є питання про те, чи може СКМЛ мати актуалістичну інтерпретацію. Справді, значна частина аналітичних оглядів СКМЛ (зроблених як актуалістами, так і посибілістами) завершується висновком про те, що її актуалістична інтерпретація неможлива. Такий висновок роблять, зокрема, Е. Плантинга [Plantinga, 2001], серед найсучасніших — К. Бенет [Bennet, 2006] та багато інших. З точки зору актуалізму СКМЛ зазвичай виглядає як проблематична у консеквенті ВФ. Проте така інтерпретація залежить від двох змістових моментів: (1) прочитання квантора \exists як «існує» та (2) інтерпретації \diamond у $\exists x \diamond P x$ як модальності *de re*. Якщо перше є специфічною рисою СКМЛ (з огляду на об'єктну квантифікацію), то друге залежить від тих філософських припущень, на яких ґрунтуються актуалісти. І найважливішою постаттю тут, оскільки справа стосується питання про *de re* та *de dicto* модальності, є Елвін Плантинга з його розвиненою концепцією «серйозного актуалізму». «Серйозний актуалізм» (*serious actualism*) є різновидом актуалізму, засадовою для якого є теза про те, що «об'єкт *x* має властивість *P* у світі *W* тільки якщо *x* існує у *W*» [Menzel, 1991; Plantinga, 1983; Pollock, 1985; Richard, 1996], або в дещо іншому і загальнішому формулюванні: «ніщо не має жодної властивості у жодному світі, в якому воно не існує» [Pollock, 1985: р. 4]. Тобто, в термінології Плантинги, екземпліфікація з необхідністю передбачає існування. Формалізувати цю тезу можна таким чином:

SA. $\Box(P(x) \rightarrow \exists y(y=x))$

Але Б. Лінські та Е. Цальта [Linski, Zalta, 1996], а також К. Менцель [Menzel, 1990] зауважують у цій настанові перешкоду для актуалістичної інтерпретації СКМЛ. Проблема пов'язана з конверсією формули Баркан: SA у поєднанні з CBF призводить до твердження про необхідне існування, якщо тільки припустити, що є принаймні одна необхідна властивість, спільна для всіх об'єктів. Усі, хто визнає можливість ідентифікації індивідів крізь світи, передбачають властивість тотожності саме як таку універсальну необхідну властивість, якою наділені всі об'єкти. Позначимо таку властивість як $R(_)$, так, щоб $R(x)$ означало « x самототожний» або «об'єкт x тотожний сам собі».

Відповідно до припущення щодо цієї властивості слід прийняти $\Box\forall xR(x)$. Звідси і з конверсії формули Баркан:

CBF. $\Box\forall xFx \rightarrow \forall x\Box Fx$

негайно впливає $\forall x\Box R(x)$. Зняттям \forall можна отримати $\Box R(a)$, де a — довільно вибраний об'єкт домену цієї моделі (оскільки за умовою всі об'єкти мають властивість R). Це дає $\Box(R(a) \rightarrow \exists y(y=a))$. Із цієї формули легко отримати $\Box(R(a) \rightarrow \Box\exists y(y=a))$. Звідси і з $\Box R(a)$ за МР отримуємо $\Box\exists y(y=a)$. «Отже, — підсумовують на підставі цих міркувань Б. Лінські та Е. Цальта, — <...> це альтернативне доведення NE <...> показує, що серйозні актуалісти не можуть прийняти СКМЛ, якщо тільки не уникнути якимось чином валідності CBF» [Linski, Zalta, 1994: p. 442]. Таким чином, коли розглядати $\exists x\Diamond Px$ як висловлювання з *de re* модальністю, стає зрозуміло, що воно передбачає *possibilia*, а це несумісне з актуалізмом. Проте насправді актуалістична інтерпретація СКМЛ також можлива, і Б. Лінські та Е. Цальта демонструють, як саме її досягти. Головна ідея цих авторів полягає в тому, що можливі об'єкти, зафіксовані у твердженнях типу консеквента BF, слід вважати актуальними контингентно неконкретними об'єктами. «Актуалісти помилково вважають, що розрізнення між абстрактними та конкретними об'єктами є категорійним, тобто що абстрактне чи конкретне є таким сутнісно. На наш погляд, це не виправдано. Ми не бачимо жодних підстав не визнавати сутностей, що є контингентно неконкретними, тобто об'єктів, які фактично конкретними не є, але є такими в інших можливих світах» [Linski, Zalta, 1994: p. 449], — декларують автори свою позицію. «Бути конкретним» означає «бути локалізованим у просторі й часі», тобто бути річчю фізичного світу. Контингентно неконкретними є такі об'єкти, які не є конкретними у певному (актуальному) світі, проте можуть бути конкретними в одному з можливих світів. Водночас такі об'єкти актуальні так само, як і речі нашого реального світу.

Цю інтерпретацію можна звинуватити у «фундаментальній некогерентності», в тому розумінні, що згідно з нею звичайні об'єкти є водно-

час контингентно неконкретними і сутнісно конкретними [Zalta, 2006]. Проте автори відповідають на це так: «Ми <...> не бачимо тут жодної не-когерентності. Звичайні об'єкти контингентно конкретні, тому що вони конкретні в одних світах і неконкретні в інших. Вони сутнісно конкретні, тому що вони конкретні у всіх світах, в яких вони конкретні» [Linski, Zalta, 1994: p. 293].

Інше критичне зауваження полягає в тому, що «актуалістичне» прочитання СКМЛ насправді є просто прихованою формою посибілізму («прокси-актуалізмом» [Bennet, 2006]). К. Бенет проводить паралель із настановою Е. Плантинґа: «Там, де Плантинґа має екземпліфіковані сутності, Лінські та Цальта мають конкретні об'єкти» [Bennet, 2006: p. 268—269]. За слушним спостереженням К. Бенет, в обох випадках онтологічний статус об'єктів можна зафіксувати подвійним чином: як просто «наявність» (неконкретність чи неекземпліфікованість) та як «існування» у буденному розумінні цього слова. Проблема ж полягає в тому, що настанова актуалізму, відповідно до настанови К. Бенет, не дозволяє такої «дворівневої» онтології. Натомість для проponentів актуалістичного прочитання СКМЛ це не так. Автентичне розуміння тези актуалізму у Е. Цальти передбачає дві складові: 1) тезу антимайнонґіанства («немає неіснуючих об'єктів»; 2) тезу анти-посибілізму («немає можливих, але неактуальних об'єктів») [Parsons, 1980: p. 6—7].

Майнонґіанська ж настанова «є об'єкти, що не існують», що може бути сформульована як $\exists x E!x$ (де $E!$ — примітивний предикат існування, який неможливо визначати як $\exists x(x=y)$, оскільки в семантиці майнонґіанського типу квантор \exists не має онтологічної інтерпретації), має дві інтерпретації. Одна з них передбачає ототожнення «актуальності» та існування (i , відповідно, вираження тверджень щодо актуальності об'єктів за допомоги предиката існування $E!$). М. Нельсон та Е. Цальта називають цю першу інтерпретацію «посибілістським майнонґіанством». Друга ж інтерпретація («антипосибілістичне майнонґіанство») передбачає розрізнення «існуючого» та «актуального», що, відповідно, уможливує прийняття тверджень про актуальні неіснуючі об'єкти. К. Бенет, як бачимо, схильна інтерпретувати актуалістичне прочитання СКМЛ («контингентний нонконкретизм», у термінології авторів статті) саме як антипосибілістську майнонґіанську концепцію. Для цього слід лише замінити тезу в дусі Майнонґа «актуально є неіснуючі об'єкти» на тезу Б. Лінські та Е. Цальти «актуально існують неконкретні об'єкти». Головним же негативним наслідком такої філософської концепції К. Бенет вважає необхідність «чистих актуальних об'єктів» (*mere actualia*), тобто об'єктів, які актуальні, але не існують. Утім, на відміну від К. Бенет, М. Нельсон та Е. Цальта не вбачають тут дворівневої онтології: «Ми не готові погодитись, що майнонґіанство призводить

до двох видів суцього (*being*)» [Nelson, Zalta, 2006: p. 13], — стверджують вони. Грунтуючись на запропонованій Т. Парсонсом логічній реконструкції майнонганської теорії абстрактних об'єктів [Parsons, 1980], ці філософи зазначають, що майнонганство має тільки один квантор існування (звичайно, онтологічно ненавантажений) і один предикат існування. Таким чином, модус суцього тільки один — і до нього належить «усе, що є» (тобто всі об'єкти, про які висловлюється мова). Просто щось з усієї царини суцього наділене предикатом існування, а щось — ні. Якщо розглядати ці слова як відповідь К. Бенет, то слід зрозуміти їх як твердження про те, що «числі *actualia*» насправді «існують» (просто в тому розумінні, в якому це не потребує предиката існування).

Як бачимо, ситуація щодо інтерпретації в кожному конкретному випадку визначена змістом, наданим квантору \exists (якщо ж він навіть послідовно інтерпретований як квантор «існування», то варіювання змісту присутнє в самому слові «існування»). Тож онтологічні припущення СКМЛ принесені до неї як зовнішні.

Інтерпретації КМЛS5 із семантикою С.А. Крипке

BF та CBF у КМЛS5 зі змінним доменом не є ні аксіомами, ні теоремами, оскільки семантика С.А. Крипке дає змогу побудувати контрмодель для формули Баркан. Отже, нормальні модальні логіки з такою семантикою слабші, ніж у випадку СКАЛ, і з проблемами сильних тверджень СКМЛ (такими, як формула Баркан та її конверсія) вони справді дають змогу успішно впоратися, проте саме семантику С.А. Крипке можна розглядати як таку, що веде до посибілістських настанов. Так, за спостереженням А. МакМайкла, семантика С.А. Крипке «включає функцію, яка зіставляє кожен елемент множини можливих світів з множиною об'єктів, що існують у <відповідному> світі, об'єктів, що не потребують існування у нашому <актуальному> світі. Отже, умови істинності <для тверджень про об'єкти у світах> задані в термінах тотальності всіх можливих об'єктів включно з неактуальними можливостями» [McMichel, 1983: p. 97]. З огляду на це навіть пропозиційна модальна логіка із семантикою С.А. Крипке є посибілістською. Втім, як намагається показати К. Менцель [Menzel, 1991: p. 363—365], це потребує певної метафізичної настанови: проблема виникає, якщо розглядати семантику С.А. Крипке у світлі аналізу природної мови, де ми справді говоримо про «те, що є» в інтуїтивному розумінні цих слів. У такому разі немає іншого способу сприймати всю розмову про «можливі світи» крім як буквально: як розмову про якісь можливі світи, схожі на наш чи відмінні від нашого, проте які все ж таки є не лінгвістичними, а метафізичними конструктами, оскільки природна мова апелює до позамовної реальності. Відтак семантика можливих світів ґрун-

тується на припущеннях про суто можливі об'єкти. Зауважимо дві речі. По-перше, така метафізична настанова і прикладне застосування семантики С.А. Крипке до аналізу природної мови — це надінтерпретація, якої сам С.А. Крипке безумовно не передбачав. По-друге, хоча природна мова справді має справу з позалінгвістичними об'єктами, її аналіз не включає звертання до метамовних ресурсів, тому оперування суто лінгвістичними (а не метафізичними) конструктами тут залишається легітимним. Тож наведену аргументацію щодо посибілістських припущень у семантиці С.А. Крипке навряд чи можна визнати сильною.

Більш цікаве зауваження стосується квантифікації. К. Менцель стверджує, що, вдаючись до семантики С.А. Крипке, «ми усвідомлюємо, що квантифікуємо саме можливі світи і чисті *possibilia*. Те, що BF, NE та CBF недоказові у системі С.А. Крипке, здається метафізично нерелевантним. Оскільки виявляється, що, незважаючи на це, сама семантика цілком призводить до посибілізму» [Menzel, 2006: р. 20]. Інакше кажучи, до посибілізму веде інтерпретація модальностей як кванторів по можливих світах. Слід, проте, пам'ятати, що С.А. Крипке відмовляється від об'єктної квантифікації й використовує замість неї тільки підстановкову квантифікацію. Надалі з'явилося багато варіантів логік, вільних від екзистенційних припущень. Звичайно, сама ідея підстановкової квантифікації часто наражається на критику на зразок закидів, що «обстоювання підстановкової квантифікації — це де в чому необґрунтовані крайнощі» [Richard, 1996: р. 449—450], як зазначає М. Ричард у своїй експозиції механізму підстановкової квантифікації. М. Ричард переконаний у цьому тому, що, на його погляд, природна мова передбачає референцію до умов істинності конкретних речень (а вони, зрештою, залежать від тверджень про об'єкти). Проте М. Ричард це постулює і аргументації на користь принципових переваг для об'єктної квантифікації у нього відшукати не можна. Водночас адекватне розуміння підстановкової квантифікації може дати можливість до актуалістичного прочитання семантики С.А. Крипке. Щодо модальної логіки, то тут авторитетним прихильником підстановкової квантифікації є Р.М. Баркан [Barcan, 1993]. Вона вказує, що підстановкову квантифікацію слід розуміти не як референцію до об'єктів *sence-data*, а як посилання на імена, що можуть бути порожніми (як у самої Р.М. Баркан). Таким чином, у квантифікації по можливих світах можна вбачати не посилання на можливі об'єкти, а відсутність посилання на будь-які об'єкти взагалі. Або справді вважати імена станів справ (чи різних варіантів стану справ у світі) власне об'єктами, проте актуальними, а не можливими (порожні імена не належать до *possibilia*, на відміну від того, що вони іменують). Обидва шляхи ведуть до актуалістичного виправдання семантики С.А. Крипке. Сказане можна вважати водночас і відповіддю на зауваження Е. Плантинги, який

вказав, що «канонічна концепція» щодо можливих світів, властива семантиці С.А. Крипке, передбачає істинність такого твердження:

(*) «Можливо, є об'єкт, що відрізняється від будь-якого об'єкта, який існує в α » [де α — актуальний світ].

Якщо ж воно істинне, то, «відповідно до канонічної схеми, є світ W , в якому існує об'єкт, який відрізняється від кожної з речей, що існують в α . Таким чином, $\psi(W)$ містить елемент, який не є елементом $\psi(\alpha)$, а звідси те ж саме можна сказати про U . Відповідно, U містить об'єкт, який не існує в α . Тоді цей об'єкт не існує в актуальному світі, а отже — [взагалі] не існує. Таким чином, якщо ми приймаємо канонічну концепцію і вважаємо, що могла б бути річ, яка відрізняється від кожної речі, що існує актуально, ми вимушені будемо визнати, що є деякі речі, які не існують. І навіть якщо ми відкинемо (4), то все-одно будемо вимушені, згідно з канонічною схемою, до ідеї, що могли б бути якісь неіснуючі об'єкти. Оскільки напевно є можливі світи, в яких ми не існуємо — ні ви, ні я. Ці світи, поза сумнівом, збуднені, але не неможливі через це. Тож є можливий світ W , в якому ми з вами не існуємо, але тоді $\psi(W) \neq U$. Тож якби W був актуальним, то U , множина можливих об'єктів, містила б деякі елементи, що не існують у дійсності; були б якісь неіснуючі об'єкти. Фактично саме такими об'єктами були б ви і я. Таким чином, канонічна концепція можливих світів вимушена до ідеї, що є чи могли б бути неіснуючі об'єкти» [Plantinga, 2001: p. 171]. Якщо інтерпретувати «є» з твердження (*) як частковий квантор, а не квантор існування, то це дозволяє актуалістичний підхід до логік із семантикою С.А. Крипке. Сказане, проте, не нищить можливості для посибілістичної інтерпретації цієї семантики. Так, Е. Цальта обґрунтовує, що «багато найбільш важливих метафізичних і семантичних настанов семантики С.А. Крипке можна довести чи валідизувати в теорії абстрактних об'єктів» [Zalta, 2006, p. 591]. Серед таких настанов, зокрема, факти про можливі світи, які передбачає С.А. Крипке: зокрема, те, що можливий світ є максимальним і повним станом справ, що є єдиний актуальний світ [в кожній певній моделі] та ін.

Отже, щодо КМЛС5 зі змінним доменом можна зробити точно такий висновок, як і щодо СКМЛ: вона дозволяє і актуалістське, і посибілістське прочитання. Причина цієї неоднозначності, очевидно, та ж сама: мова нормальної кванторної модальної логіки не виражає різноманітних змістів, що надаються квантору \exists .

Висновки

Які висновки можна зробити щодо зв'язку екзистенційних пресупозицій та логічних характеристик предикації, квантифікації та модальності? Очевидно, що інтерпретація виразів кванторної мо-

дальної логіки залежить від онтологічної інтерпретації кванторів — як таких, що мають онтологічний зміст або позбавлені його. Проблема полягає лише в тому, що «онтологічна навантаженість» у наявних аналітичних метафізиках не залежить від технічного розв'язання проблеми домену квантифікації, а привнесена ззовні. Як це помітно, зокрема з дискусії щодо інтерпретації СКМЛ, фіксований домен інтерпретації не гарантує однозначної інтерпретації квантора \exists . Як відомо, логіки предикатів із фіксованим доменом інтерпретації кванторів розглядають як навантажені онтологічно, натомість логіки з нефіксованим доменом — як вільні від онтологічних пресупозицій. Проте таке розрізнення не універсальне. Так, Е. Цальга послідовно перекладає \exists як «існує», хоча це існування слід розуміти у широкому значенні, оскільки воно не передбачає «актуальної конкретності» об'єкта, який підпадає під дію квантора \exists . Якщо вважати, що квантор \exists із теорії абстрактних об'єктів також є опцією, яка фіксує онтологічний статус об'єкта (власне, «існування»), хоча й тривіалізує його тим, що надає цей статус усім об'єктам, то виявляється, що розрізнення квантифікації зі сталим та зі змінним доменом інтерпретації не має самостійного онтологічного змісту. Важливо також те, що ті ж самі онтологічні розрізнення можна провести різними засобами. Наприклад, об'єкти актуалістичної квантифікації у Н. Кок'ярели відповідають конкретним об'єктам у Е. Цальги (оскільки мають одне значення — «бути локалізованим у часопросторі»). Відтак у побудові формальної онтології ми можемо бути вільними у виборі засобів для експлікації модусів існування. Здається, що спосіб вираження різних модусів існування може бути довільним. Проте, щоб різні «онтологічні статуси» були рівносильними (технічно подібними), важливо уніфікувати спосіб їх вираження, тобто фіксувати модуси існування об'єктів за допомоги самих тільки кванторів, предикатів або модальностей. Оскільки квантифікація і предикація необхідні для висловлення інших змістовних тверджень щодо об'єктів (власне, квантитативних чи квалітативних тверджень — тверджень про властивості та про кількість об'єктів, які ці властивості мають), то покладання функції онтологічних розрізень на квантифікацію та предикацію вестиме до плутанини (на наш погляд, плутанина в сучасних аналітико-метафізичних дискусіях свідчить саме про це). Сфера модальності здається вільнішою від сторонніх (неекзистенційних) змістових навантажень хоча б тому, що можливо побудувати каркас для інтерпретації «екзистенційних модальностей», незалежний від інших типів модальностей (таких, як алетичні чи епістемічні). Відтак будувати розвинену теорію існування варто саме засобами модальностей. З інструментальною метою, для можливості моделювати якнайбільшу кількість різноманітних теорій існування, було б доречно орієнтуватися на максимально просту конструкцію, де можна розрізнити якнайбільше цих екси-

стенційних рівнів чи модусів. Мову, яка відповідає цим настановам і містить у граничному випадку нескінченну кількість модальних операторів для вираження модусів існування, можна вважати мультимодальною логікою існування. Її будова та головні характеристики є предметом окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Barcan M.R.* Quantification and Ontology // *Modalities: Philosophical Essays*. — New York: Oxford University Press, 1993. — P. 75–87.
- Bennet K.* Proxy Actualism // *Philosophical Studies*. — May 2006. — Vol. 129. — № 2. — P. 263–294.
- Linski B., Zalta E.* In Defence of the Contingently Nonconcrete // *Philosophical Studies*. — December 1996. — Vol. 8. — № 2/3. — P. 83–294.
- Linski B., Zalta E.* In Defence of the Simplest Quantified Modal Logic // *Philosophical Perspectives*. — 1994. — Vol. 8. — P. 431–458.
- McMichael A.* A New Actualist Modal Semantics // *Journal of Philosophical Logic*. — 1983. — Vol. 82. — P. 77–99.
- Menzel Ch.* “Actualism” // *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Metaphysics Research Lab, CSLI, Stanford University, 8 Dec. 2008. 4 Aug. 2010. — <<http://plato.stanford.edu/entries/actualism/>>.
- Menzel Ch.* Actualism, Ontological Commitment and Possible World // *Synthese*. — 1990. — Vol. 85. — P. 355–389.
- Menzel Ch.* The True Modal Logic // *Journal of Philosophical Logic*. — 1991. — Vol. 20. — P. 331–374.
- Nelson M., Zalta E.* Bennet and Proxy Actualism. — May 2006 (Draft).
- Parsons T.* Nonexistent Objects. — New Haven: Yale University Press, 1980.
- Plantinga A.* Actualism and Possible Worlds // *Metaphysics Contemporary Readings* / Ed. by M. Loux. — N.Y.: Routledge, 2001. — P. 168–187.
- Plantinga A.* Die essentia // *Grazer Philosophische Studien*. — 1979. — № 7/8. — P. 108–109.
- Plantinga A.* On Existentialism // *Philosophical Studies*. — 1983. — Vol. 44. — P. 1–20.
- Pollock J.* Plantinga on Possible Worlds // *Alvin Plantinga* / Ed. by J. Tomberlin, P. van Inwagen. — Dordrecht: D. Reidel, 1985. — P. 121–144.
- Richard M.* Propositional Quantification // *Logic and Reality: Essays on the Legacy of Arthur Prior* / Ed. by B. J. Copeland. — Oxford: Oxford University Press, 1996. — P. 437–460.
- Tomberlin J.E.* Actualism or Possibilism // *Philosophical Studies*. — December 1996. — Vol. 84. — № 2/3. — P. 263–281.
- Zalta E.* Deriving and Validating Kripkean Claims Using the Theory of Abstract Objects // *Nous*. — December 2006. — Vol. 40. — № 4. — P. 591–622.

Ганна Поляк — аспірантка Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — модальна логіка, аналітична метафізика, західноєвропейська схоластика, проблеми української філософської термінології.

*Інна
Голубович*

«ПОДІЯ», «ПОДОРОЖ» І «СИТУАЦІЯ» ДУМКИ: до питання про можливості біоконцептографії

У можливості, а у певних ситуаціях навіть необхідності розглядати історію науки, культуру мислення з урахуванням антропологічного, етичного та екзистенційного чинників сьогодні майже нікого переконувати не треба. Проте залишається відкритим питання про теоретично-дослідницькі умови такої можливості. Яким має бути поняттєво-концептуальний каркас аналізу історії ідей як особистісної драми, розіграної в конкретній історичній та життєвій ситуації, бачення наукової творчості як досвіду вдосконалення людського в людині через внутрішнє проживання, як екзистенційної ситуації, в якій мислитель кожного разу наново непередбачувано відтворює «людськість у своїй особі»? Яким чином увести в наукове знання безпосередньо біографічний досвід проживання в конкретній історичній ситуації і яким чином сам досвід наукового та філософського мислення подати як форму життєво-практичного трансценденталізму? Наш варіант відповіді — лише один з можливих.

Російські філософи П. Киященко та Л. Тищенко запропонували поняття «біоконцептографія» [Киященко, 2000; Киященко, Тищенко, 2004] як необхідне для опису парадоксальних і помежових ситуацій у пізнанні, ситуацій збігу кардинальних біографічних і концептуальних змін, резонансу біографічного переживання та теоретичної настанови. Саме у «досвіді помежового» мислення виявляє

свою «спів-присутність»: «...воно не може поставити себе на позицію відстороненого спостерігача. Воно повинно прожити ситуацію, перетворитися на факт біографії мислячої істоти, на факт біоконцептографії» [Киященко, Тищенко, 2004: с. 236]. Біоконцептографія фіксує необхідність одночасного утримання того, що традиційно дисциплінарно розведене, — цілісну людину (не просто «суб'єкта»), яка думає та філософує, та того, на що може бути звернена думка, тобто мислення. У біоконцептографічній настанові відкриваються «можлива неможливість» існування беззасновкових універсальних філософських і наукових істин і «неможлива можливість» явного проговорювання конкретних умов виникнення знання, його «тут і тепер» існування. Фіксують збіг кардинальних біографічних і концептуальних подій, криз, змін. Саме тут відбувається важливий для сучасної методології науки поворот до переоцінки ролі «оповідача» та місця «оповідання» у філософській практиці. Акти думки розглядають як певні «можливі світи або універсуми розмислу», як сукупність емпіричних описів та теоретичних положень. Одиницею опису таких «універсумів розмислу» у режимі оповідання є «подія» («подія думки», «подія життя»). Теоретичні розмисли у такому контексті набувають значення життєвих ситуацій, вчинків, досвідів пошуку смислу. Виникає особливий простір філософування, який включає в себе «нерівності», «розломи», «шпарини», парадоксальності мислення. Проте сам по собі новий термін не розв'язує проблеми. Неологізм «біоконцептографія» — не самоціль, а лише можливість зв'язати у вузол лінії роздумів, утримати певну транспозицію — проміжок «між» різними дисциплінарними дискурсами, які тематизують пізнавальну діяльність як таку.

Перебуваючи на цьому проблемно-тематичному перехресті, звернемося, по-перше, до М. Бахтіна, ідеї якого, на наш погляд, можуть суттєво збагатити зміст «біоконцептографії». Важливою у цьому аспекті є така теза Бахтіна: «кожна моя думка з її змістом — це мій індивідуально-відповідальний вчинок» [Бахтин, 2003: с. 10]. Водночас у концепції Бахтіна теоретично обґрунтовано постулат: автор у певній перспективі — це не людина у вузько біографічному розумінні, не суб'єкт, а принцип бачення, «чистий автор», «підстава зображення». Стосовно інтелектуальної біографії або біоконцептографії (це різні речі, але їх розрізненню слід приділити спеціальну увагу) йдеться не про суб'єкта авторства/життя, а про «підставу» авторства/життя, яка є організувальною, конституювальною (сми-слоконституювальною). В інтелектуальній біографії останнє — це «підстава думки». Саме вона організує життя-біографію як смисло-часову та тематичну єдність. Вона «кидає світло» на героя інтелектуальної біографії. Бахтін підкреслює, що від «чистого автора» є шлях до «автора-людини», причому в саму серцевину, глибину людини. Понад те, саме такий шлях від організувальної «підстави думки» до самої людини в її біографічній

неповторності здатен розкрити цю «серцевину-глибину». Саме так, а не інакше, відкривається шлях до духовної біографії. Ця суто авторська духовно-біографічна (інтелектуально-біографічна) підстава є, згідно з Бахтіним, своєрідна *natura creans et non create* (нестворена природа, яка створює), а автор-герой біографії життя — *natura create* (природа створена). Враховуючи весь контекст творчості Бахтіна, ризикнемо зблизити організуючу авторську підставу з виміром «буття думки», думки як вчинку.

Бахтін запропонував своє бачення категорії «події» як «події буття» [Щитцова, 2002]. У такому розумінні вона, як нам здається, може бути залучена до розгляду поняття «подія думки». С. Аверінцев відзначив близькість бахтінської «подієвості» до важливого для німецької філософської традиції терміна *«geschichtlich»* — історія як подія, звершення, здійснення [Аверинцев, Гоготішвили, 2003: с. 447]. Нагадаємо, що Гайдегер розрізняє *«geschichtlich»* — історія як подія та *«historisch»* — історія як оповідь. *«Geschlichte»* означає також конкретно-екзистенційний, необоротний і неповторний потік подієвості на відміну від схематизованої в акті пізнання *«Historie»*. Цей контекст був украй важливим для Бахтіна в його критиці гносеологізму. Особливе значення мало у концепції Бахтіна поняття «подія буття», незважаючи на той факт, що в його текстах не знайдено детального концептуального обґрунтування цього терміна. Л. Гоготішвілі вдалося текстуально виявити лише одну характеристику «події буття» як форми сприйняття (переживання) буття індивідуальної свідомості («подієвої», моральної, релігійної) [Аверинцев, Гоготішвили, 2003].

Для Бахтіна «подія буття» — поняття феноменологічне, оскільки «живій свідомості» буття відкривається саме як подія. Характеристика «події буття» — ризикована абсолютна невизначеність розвитку та результату події (не фабульна, а смислова). Йдеться також про «момент чистої подієвості у мені», де «Я» зсередили себе причетне до єдиної, конкретно-одиночної події буття [Бахтин, 1979: с. 104]. Це особливий внутрішній хронотоп подієвості, його просторово-часова структура виявляється навіть у побудові фрази, яку напевно чи усвідомлював її автор: «момент (часове)... — де «просторове». Саме цей хронотоп подієвості є засадовим для події як такої, «події життя», «події думки», «події тексту» (якщо враховувати можливість утілити подію в оповідь). Між тим, як неодноразово зазначає Бахтін, «подія соромиться ритму», це сфера «витверезення і тиші», отже невиразності, невимовності. Тобто тут визначено принципову неперекладність «події буття» словом. Проте прагненням до такого перекладу живе духовна культура людства.

Щитцова вважає, що в композиційному розумінні питання про подієвість у Бахтіна посідає таке саме місце, як питання про «сене буття взагалі» у фундаментальній онтології Гайдегера. «Мою подію» Бахтіна і *Dasein* Гайдегера об'єднує, з її точки зору, антропологічно центрована проб-

лематизація буття. Констатовано й різницю: «у позові про буття» Гайдегер захищає буття, а Бахтін — «моє відповідальне місце у ньому» [Щипцова, 2002: с. 28]. Білоруська дослідниця відзначає, що Бахтін рідко вживає термін «існування» як надто нейтральний порівняно з термінами «подія» або «вчинок». При цьому Бахтін вважав Кіркегора, який насправді легалізував «існування» в сучасній філософії, своїм ідейним попередником [Щипцова, 2002: с. 48; Щипцова, 1999]. Він згадував, що ще в юні роки в Одесі ознайомився з працями данського філософа.

У подієвому вимірі продумані і онтологія («нова онтологія», «онтологічний поворот») і методологія гуманітарного знання, обґрунтуванню якої Бахтін присвятив не одну працю. Для такого «подієвого» онтологічного і гносеологічного повороту необхідно перетворити й самі теоретико-методологічні засади, мову та жанр опису. Інтелектуальна біографія, що може бути подана і як «біоконцептографія» — один з дослідницьких жанрів. «Мою дійсність», моє «Я є» у новій подієвій настанові належить не тільки постулювати, надаючи «Я» категорійного статусу, але й феноменологічно описувати його як переживання. «Подієве» бачення може бути зреалізоване у біографічній/автобіографічній оповіді, де будь-який зовні навіть малозначущий факт життя здатен стати подією у відповідальному розумінні слова. Водночас саме біографічний ракурс (у нашому випадку інтелектуально-біографічний) виявляє надзвичайну проблематичність і негарантованість присутності буття у житті людини (мислителя). Ми можемо також споглядати, як «подія», «подія буття» в актуальній та потенційній її формах іноді, на жаль, перетворюється на «випадок», «казус», де буттєвий вимір редуковано й знято.

Р. Барт у «Структурі випадку» визначає тонку відмінність між «подією» та «випадком» [Барт, 2003]. Його підхід відтіняє позицію Бахтіна, нюансує її, але не доповнює, оскільки статус «події» Бахтін і Барт осмислюють по-різному і висвітлюють різні її перспективи. Бахтін — перспективу того, хто знаходиться всередині події, хто її переживає, перетерплює (актора); Барт — точку зору того, хто сприймає подію чи випадок як інформацію (реципієнта, читача у широкому розумінні слова). Для нас важливими є обидві перспективи. У Барта подія — «фрагмент роману», змінна величина в оповіданні, яка має часову тривалість. Подія є екзогенною, вона закономірно відсилає до «вже знайомого світу», до ширшої ситуації [Барт, 2003: с. 399]. Проте гонитву за «тінню божества» і пошук буттєвого рівня здійснюють і в такому розумінні подієвості. «Випадок» (точніше — «випадок-пригода») має закрити, самодостатню структуру (у собі самому містить власні обставини, передумови, наслідки), він (формально) не відсилає ні до якого зовнішнього контексту, не позначений часовою тривалістю, є випадковим, тобто фіксує «випадкову причинність» [Барт, 2003: с. 400—401]. Як наголошує Барт, сприйняття соціокультурних феноменів як

«хроніки пригод/випадків» у певному розумінні знімає з людини відповідальність, у тому числі відповідальність смислоутворення, адже сам смисл (як зміст знакової системи, згідно з Бартовою моделлю) залишається «німим». Тому є реальною загроза сприйняття духовної культури, інтелектуальної традиції, історії філософської думки саме як «хроніки випадків» — до неї ми аж ніяк не причетні, а її смисл є принципово недоступним, тому він залишає нас байдужими.

Факт життя/біографії часто-густо буває амбівалентним і навіть дихотомічним, існуючи одночасно на двох протилежних полюсах: «подія-для-мене» — «випадок-для-інших» або «випадок-для-мене» — «подія-для-інших». Бахтін критично ставився до сучасного йому біографічного жанру, особливо до біографічного методу. Він вважав, що біографія описує простір зумовленості людського існування, детермінованості його зовнішнім середовищем, обставинами. Проте сам він пропонував розкішний подарунок цьому жанрові, який здатен його суттєво перетворити, — «подію». «Подія» сама в собі має свою власну підставу, й покладатися на неї можливо лише одним єдиним чином: в акті її конкретного подієвого засвідчення.

З Бахтіним ми зафіксували увагу на «події», «події *буття*»; тепер звернемося до «події *думки*». Її сутність і зміст були глибоко продумані М. Мамардашвілі. Для нього, як і для Бахтіна, думка — це вчинок, вчинок у просторі культури. Філософ визначає акт думки як ситуацію думки, тобто додання фактичності до логічного акту мислення, він звертається до аналізу саме пізнавальних ситуацій і пізнавальної ситуаційної відповідальності (у режимі «персонологій» у «Кантіанських варіаціях», «Картезіанських розмислах», «Лекціях про Марселя Пруста», в яких ретельно досліджено таємничу топологію та феноменологію думки).

По-перше, Мамардашвілі постулює дискретність і «точковість» буття та спів-присутність людини у буттєвих зв'язках. Світ «триває у часі й відтворюється у кожній точці (за висловом Пруста, вона кожного разу знову створюється), саме в тій точці, де перебувають люди» [Конгениальность мысли, 1994: с. 93]. Визначається «нульова точка» — точка присутності, в якій ми уявляємо собі світ як такий, створюваний наново. «Нульова точка» — це певна порожнеча, яка чекає на виконання мною мого призначення. Постулювання дискретності буття і процедура розщеплення буттєвих інтервалів окреслює «місце Я», «незаміщуваність» цього місця. Саме в ньому «Я» є учасником необхідних зв'язків, зчеплень, законів у світі [Мамардашвили, 1993: с. 168]. У такий спосіб обґрунтовано наскрізний для творчості Мамардашвілі мотив «етики зусилля» як зусилля утримання думки в певному «точковому просторі», зусилля, яке розштовхує «в'язку, глейку важкість світу» і вивільняє місце для індивідуального акту свободи. «Як розімкнути зімкнену брилу світу, як підняти цей звалений на тебе тягар і по-

містити себе на призначене виключно для тебе місце існування або здійснюваного акту буття?» [Мамардашвили, 1993: с. 176].

Акти буття, які найбільш цікавили Мамардашвілі, — це акти людської думки, події історії науки як «історії перервностей», за висловом М. Фуко [Фуко, 1993: с. 47]. Це пізнавальні ситуації, «ситуації думки», пов'язані з «точковою» топологією. В. Подорога так коментує ключову для роздумів Мамардашвілі фразу «диявол грає з нами, коли ми не мислимо точно» [Мамардашвили, 1990: с. 126]: точність думки тут має смисл «через точку». Тому «мислити точно» — це спертися на «точку», завжди мати відправну точку, в яку ми маємо можливість повернутися [Подорога, 1994: с. 132]. Точка — це не геометрична або топологічна одиниця, а певна когнітивна метафора стосовно події думки. І пов'язана ця подія думки з «етикою зусилля», яка утримує простір думки. Точковий простір у тому розумінні, який вкладає у нього Мамардашвілі, є невіддільним від етичного виміру.

Мамардашвілі особливо хвилювала «таємнича топографія розуміння людиною себе та світу». Життя у цьому контексті потлумачене саме як «ситуація». Нагадаю, що один з важливих смислів цього терміна — топографічний: місцеположення. «Лекції про Пруста» недаремно мають підзаголовок «Психологічна топологія», який відображає авторський намір обґрунтувати структуру та можливості точково-топологічного мислення. Тут «подія думки» перетворюється на «подорож думки». Пригадаємо платонівський «Федон»: «Немовби якась стежина приводить нас до думки» [Платон, 1993: с. 17]. З іншого боку, діалоги Платона в культурно-історичній перспективі опинилися поза визначеним простором. Вихідна бесіда немовби не має «місця», оскільки вона може за допомоги назавжди уражених нею бути відтворена в іншому «топосі». Рівночасність занурення у певну «ситуацію/місцеположення» і «безмісцевість» була помічена Бартом у «Фрагментах розмови закоханого». Він пише про подорожніх з платонівського «Бенкету», які розмовляють про трапезу майже 20-річної давнини на шляху з Фалера: «Так народжується теорія любові: з випадковості... якщо завгодно, з плітки довжиною у три кілометри» [Барт, 1999: с. 230]. Чи потрібне думці особливе місце, чи, можливо, її стихія — «безмісцевість»? Думка в її філософському наповненні народжується де завгодно — по дорозі, на бенкеті, у в'язниці, на межі смерті. Але це відбувається тому, що у думки є своя власна внутрішня топологія, «стежинка внутрішнього саду». Про це казав і Мамардашвілі, відповідаючи на запитання, чи може для філософа існувати якийсь ідеальне місце, простір, що його утримує [Мамардашвили, 1994: с. 59—80]. Про шлях філософів як «внутрішню стежину» є й у Платона: «Решта блукає, сама не відаючи куди, а вони прямують своїм шляхом: у переконаності, що не можна заперечувати філософії й чинити опір звільненню та очищенню, які вона несе, вони йдуть за нею, хоч би куди вона повела» [Платон, 1993: с. 39]. Цілком можливо, щоб дозволити

собі організувати «внутрішню келію» чи знайти «стежинки внутрішнього саду» як простору/ситуації думки, необхідно у зовнішньому фізичному просторі опинитися без місця. Той самий Барт нагадує, як Сократ не випадково цитує Гомера: «Шлях проходячи удвох, мислять один за одного». Барт звертає увагу на унікальну можливість, наявну в просторі і ситуації думки: «залишившись без місця, магічно підмінювати одне одним» [Барт, 1999: с. 146].

У напруженій особистісній точці думки постають як акти самого життя, існування. Тому акт думки визначають як ситуацію думки. «Ситуація думки, — підкреслює Мамардашвілі, — завжди є ситуація додання до логічного акту мислення незалежної від нього певної фактичної підстави... Отже, будь-який дійсно виконаний акт думки можна розглядати як подію. Подію, яка відмінна від свого ж власного змісту. Крім того, що думка утверджує певний зміст, сам факт утвердження і бачення цього змісту є подією. Подією думки, яка передбачає, що я як мислячий повинен відбутися» [Мамардашвілі, 1990: с. 103]. Те, що утримано у відповідальному акті події думки, не є випадковим, мінливим. «Подія» справді — це не «випадок». У «Лекціях про Канта», прочитаних в Інституті загальної і педагогічної психології АПН СРСР 1982 року (їх в аудіозапису додає до своєї книги про філософа Н. Мотрошилова [Мотрошилова, 2007]), Мамардашвілі пропонує таку ознаку події: у світлі події те, що сталося, є необоротним («те, що відбулося, не може бути таким, що не відбулося»). У такому ракурсі подію можна сприймати як форму — форму виразності думки.

Уявлення про пізнавальні ситуації пов'язане з тезою: акти та явища науки «самопричинні як історичні індивідуальності», як конфігурації думки та розуміння, зав'язані «одного єдиного разу і вперше» [Мамардашвілі, 1994: с. 73]. Мамардашвілі вносить до структури ситуації думки принципи локальних довершеності і повноти, а також «квазіфізичної локалізації (сингулярності феноменів світу)». Таким чином, «точкова» пізнавальна ситуація є самодостатньою, вилученою із жорстко заданих причинних зв'язків. Континуальність виникає вже «постфактум», у результаті нашого розуміння події думки і включення її в контекст свідомості. Тобто філософ формулює так званий «апостеріорний підхід» до аналізу ситуацій думки.

Г. Маргвелашвілі, який включає лінію роздумів Мамардашвілі у феноменологічну традицію, відзначає, що саме розумінням важливості контексту свідомості (контекстуальності) він відрізняється від великих феноменологів. Контекстуальність полягає в тому, що найперше «якась ситуаційність народжується, а потім на тлі ситуаційності ми дискурсивною мовою щось з'ясовуємо. А це відкрите поле... Всі можуть у це семантичне поле увійти» [Конгениальность мысли, 1994: с. 84—85]. В такому обґрунтуванні принципу «семантичної подовженості» важливо зафіксувати те, що ситуація-контекст є діалогічною та відкритою.

Ми користуємося підсумками, результатами «подій думки», а їхні умови, «життєвий ефір» поринають на дно культури. «Біоконцептографія» націлена саме на постійне повернення, видобування зі «дна» культури забутих контекстів, передумов, на «розв'язування попередніх смислів і вивільнення живого та вічно нового». В цій актуалізації попередніх, забутих смислів і контекстів культури мислення полягає зміст принципу «зворотної проблематизації», який пропонує Мамардашвілі. Він формулює також поняття «акт індивідуації» чи «конкретизації» (або принцип «визначення (до-визначення) свого місця») [Мамардашвілі, 1992: с. 120—158; Мамардашвілі, 1993]. Наскрізна лінія роздумів філософа є такою: про людину необхідно говорити у тій точці, у тій ситуації, в якій вона стоїть перед особливістю устрою буття, там, де людина кожного разу наново відтворює підставу того, що вона вважає цінністю або культурою. Через використання поняття «акт індивідуації» підкреслюють те, що можливості наших індивідуальних вчинків і пізнавальних актів не виводжувані безпосередньо ні з якої загальнозначущої системи координат (соціокультурної, пізнавальної тощо). В конкретній ситуації (коли «все конкретно і все дано») набуває своїх прав незамінність твого акту-поклику, що його тільки ти й можеш здійснити.

Проблема вчинково-ситуаційної орієнтації тісно пов'язана з «формою». Форма як необхідна умова підтримування культурних станів є надситуаційною і надособистісною. Проте транслюється вона ситуаційно, через глибокі і відповідальні особистісні зусилля — культурні вчинки. Цінність «формального» механізму цивілізації, формальності культурних топосів полягає і в тому, що зовнішня, отверділа, байдужа до окремої персони «шкіра» форм окреслює поле людської свободи, дає змогу розіграватися драмам особистісного становлення, покликання, морального вибору. Вся суть певної беззмістовності форми полягає в тому, що право конкретного наповнення надається індивідові, і ніхто замість нього цього зробити не може.

Так «формальне» постає як трансцендентальна умова вільного вчинку. Цивілізація, згідно з Мамардашвілі, є формальним устроєм, який забезпечує систему відсторонень від конкретних смислів і змістів, або таку систему, яка створює простір реалізації і шанс для того, щоб думка, яка починається в момент **A**, в наступний момент **B** могла б бути думкою. Ситуація думки стає справжнім культурним вчинком саме у «формальному» режимі. Через форму ситуаційне співвідноситься з надситуативним.

Уявлення про думку як про вчинок підводить нас до уявлення про мислення як діяльність, тобто «мислєдіяльність». Концепцію «мислєдіяльності» активно розробляв Г. Щєдровицький [Щєдровицький, 1986: с. 124—150]. Сенс «мислєдіяльності» було визначено як ідеалізацію змісту пізнавальної ситуації. Структурно «мислєдіяльність» подано як послідовність операцій з переведення фрагментів «ситуаційного смислу», виниклого у

результаті різноманітного розуміння ситуації, у парадигматичну систему діяльності, де відбуваються закріплення та формалізація змісту знань. Щедровицький орієнтувався на колективно-групове «мислєдїяння», він та його школа розробляли теорію організаційно-діяльнісних ігор. При цьому відбувалося відсторонення від індивідуально-особистісного виміру «мислєдїяння». І якщо Щедровицький вірив у глибокі пізнавальні можливості результатів переведення актів ситуаційного «мислєдїяння» в культурно закріплені, парадигматичні форми, що їх транслюють, то Мамардашвілі особливу увагу приділяв конкретності людського буття, тому, що ніякі життєві явища або ситуації не можуть бути безпосередньо виведені із загального закону. Він наголошував на тому, що закон без особистісного зусилля, в тому числі пізнавального, є «порожнім».

Стилі філософування Щедровицького та Мамардашвілі порівнювали Подорога [Подорога, 2004: с. 429—523] та Мотрошилова [Мотрошилова, 2007: с. 198—232]. Подорога пише про «естетичну форму думки» або «чуттєво втілену форму думки, яку естетично переживають». У цьому контексті він підкреслює близькість стилю Щедровицького до культури «проективного авангарду» (К. Малевич, В. Мейєрхольд, С. Ейзенштейн), а стилю Мамардашвілі — до модерну в літературі та мистецтві (Ф. Кафка, М. Пруст, О. Мандельштам). Мотрошилова вважає антитезу, сформульовану Подорогою, надто категоричною та спрощеною, вона пропонує говорити про два відносно різні «повороти думки» (знову ж таки топологічний вимір!): зустріч «віч-на-віч» з тим чи тим мислителем, творцем (Декарт, Кант, Пруст) та зустріч, яка не потребує аудиторії (Мамардашвілі), або думка, яка народжується саме в аудиторії (Щедровицький). Такі «повороти думки» нерідко залежать від контекстуального, «просторового» культурного локусу роздумів. Ще одне важливе розрізнення Подороги цілком підтримано Мотрошиловою. В просторі роздумів Щедровицького домінує «техніка міркування», коли питання ставлять для того і так, щоб отримати на нього достатньо визначену, іноді однозначну відповідь, що є характерним для науково-проективного пізнання. А для Мамардашвілі більш характерним є «досвід розмислу» — глибоко екзистенційний смисложиттєвий досвід запитування про істину, який передбачає внутрішню діалогічність та ретельно обґрунтовану практику сумніву. Настанова на запитування робить безглуздою будь-яку завершену відповідь.

Теоретичне і водночас смисложиттєве запитування стосується у Мамардашвілі того пласту проблем, які іншим чином, але у близькому значенні формулює Є. Бистрицький: як та в якому просторі людського світу можна навчитися вмінню знаходити та мистецтву вгадувати саму можливість керування загальними принципами культурно-історичного досвіду у фактичності, непередбачуваності, безпосередності ситуації буття, де ми

застаємо й усвідомлюємо себе [Быстрицкий, 1990: с. 210—239]. При такому запитуванні наголос роблять на індивідуально-особистісному вимірі культури, суб'єктивної культури створення або (в негативі) руйнування людського світу. Інтелектуальна біографія в ідеалі саме й перебуває на перетині загальнолюдського та персонального, культурно-історичної ситуації та життєво-екзистенційної ситуації. Е. Соловйов формулює це питання як проблему інтеріоризації персонажем біографії змісту культурно-історичних конфліктів, проблему ізоморфності власної ситуації духовним кризам і хворобам часу [Соловьёв, 1991: с. 19—66].

У нашому викладі знову з'являється термін «ситуація». Ми використовували його раніше з наголосом на «ситуації думки». Зараз зробимо наголос на «ситуації думки» і на сенсі ситуаційної проблематики взагалі. Ключовою для нас є теза про етимологічно-сміслову близькість понять «ситуація» та «етос». Пам'ятаємо, що ці два слова мають вихідний «топосний» сенс: «ситуація» як місцеположення, «етос» у перекладі з давньогрецької — місце проживання, людське житло. На невипадковість співзвучності етосного і топосного вказує Гайдегер. В. Малахов у світлі цієї співзвучності глибоко продумав специфіку «етосу філософії» в ситуації «постонтологічного» філософування [Малахов, 2005: с. 59—109]. «Етос» для нього пов'язаний з презумпцією «етичної ініціативи», «ризикованої і відважної невідповідності моралістичному диктату ззовні», зі своєрідною «іманентизацією» етичних норм у власному смисловому полі. Йдеться про «забезпечення філософської мислимості уявлення про суттєвий вимір відповідальності для будь-якого філософського етосу» [Малахов, 2005: с. 61]. «Етос філософії» як «етика зусилля», спрямована на утримання смислу, як етична і водночас теоретико-методологічна ініціатива, як «відповідальна і ризикована свобода» реалізує свій потенціал саме у «події думки» або «ситуації думки». У близькому контексті розуміють «етос постнекласичної науки» Л. Киященко та П. Тищенко, які запропонували поняття «біоконцептографія». Вони спеціально наголошують свою орієнтацію на Гайдегерові розуміння етосу, що відрізняється від Мертонового поняття «етосу науки», і говорять про формування особливого етосу сучасної науки, безпосередньо пов'язаного із синергетичною взаємодією філософського, соціологічного, антропологічного, екзистенційного чинників [Киященко, Тищенко, 2004: с. 21—24].

Відродження «топосного» сенсу етичного дає змогу тлумачити ситуацію як простір людського вчинку. Це важливо для розуміння специфіки жанру «інтелектуальної біографії» та «біоконцептографічної настанови». У цьому контексті ми враховуємо тезу О. Валевського з його «Основ біографіки»: ситуація та вчинок є базисними поняттєвими «кістяками» біографічної реконструкції, первинними нерозкладними даностями феномена індивідуального [Валевский, 1993: с. 50, 90]. Підкреслено, що ситуацію та вчинок

неможливо розкласти на складові, бо є небезпека втратити сам феномен індивідуального. З іншого боку, ситуація — це складна «архітектонічна споруда». У своїй цілісності ситуація постає на межі зустрічі з індивідуальним життям, саме на цій межі виникає біографія. У контексті біографіки ситуацію визначають як заданість вчинку, набір можливостей його інтерпретації, амальгаму, що відображає вчинок, «хімічний склад» якого залишається прихованим [Валевский, 1993: с. 51]. Семіотично вчинок можна уявити як текст, а ситуація (контекст вчинку) — це мовчання, німотне запитання, відповіддю на яке і є вчинок. Тоді суть ситуаційно-біографічної реконструкції визначена як відтворення по смислових лініях відповіді (тобто вчинку героя біографії, перш за все інтелектуальної біографії) на саме запитання (ситуацію). Значимо, що таке відтворення відбувається з урахуванням безумовності чи інакомовності ситуації (у нашому випадку пізнавальної ситуації, ситуації думки). Вихідне мовчання ситуації є своєрідним викликом для «особливого типу раціональності» індивідуального. На структуру ситуації як «запитання — відповіді» вказує також В.Горський, звертаючися до евристичних можливостей ситуаційного аналізу в історико-філософському дослідженні. Він підкреслює, що саме ситуаційний аналіз дає змогу найповніше виявляти діалогічну природу філософського знання, оскільки воно завжди народжується у формі відповіді на запитання, репліки у суперечці, як виклик на пропозицію взяти участь [Горский, 1981: с. 141].

Конструкція актів мислення в аспекті «ситуація — вчинок» передбачає хронологічну первинність запитання і вторинність відповіді. В ситуаційній, ситуаційно-біографічній, «біоконцептографічній» реконструкції перед дослідником спочатку постає сама пізнавальна відповідь, що вже відстоялася (седиментувалася) в культурі, історії науки, філософії, а первинне запитання залишається прихованим у глибині ситуації. Для відтворення вихідної пізнавальної ситуації, що спровокувала акти-події думки, Мамардашвілі пропонує процедуру «зворотної проблематизації», на що ми вже звертали увагу. Інтелектуально-біографічне («біоконцептографічне») дослідження, яке враховує ситуаційно-історичні правила, також дає змогу здійснювати «зворотну проблематизацію»: від підсумкової форми повертатися до драматичного індивідуального мислення, що помиляється й постійно коригує себе.

С. Пролеев слушно наголошує на необхідності чітко розрізняти «подію» як форму самовизначення особистості та «ситуацію» як формальну структуру події, сукупність взаємопов'язаних обставин, що становлять коло умов її можливості [Пролеев, 1992: с. 94]. На відміну від ситуації, в яку потрапляють, подія як особлива буттєва наповненість відбувається, збувається, втягує людину в себе. Подія втілює ту змістовність, якої набуває буття для особистості в конкретній ситуації. Пролеев визначає ситуацію як формальну онтологічну структуру, «байдужу» до характеру обставин,

що її утворюють, і дистанційовану від людей, які в неї потрапляють [Пролеєв, 1992: с. 96]. Необхідна та правомірна чіткість і певна категоричність розрізнення «ситуації» та «події» вимагають на іншому полюсі так само чіткого відрізнєння «ситуації» від «суми обставин», «стану». Тому не можна погодитися з «байдужістю» ситуації щодо людини. На мій погляд, у ситуацію людина не стільки потрапляє, скільки її окреслює, осмислює як поле співвимірної, людиновимірної взаємодії із середовищем, обставинами, об'єктивними умовами. Ситуація як смисло-часово-просторова дійсність уже несе в собі потенціал події («обтяжена» нею). На це, зокрема, звертає увагу А. Лой. «Ситуація не означає даності обставин, хоча передбачає їх наявність у вигляді природного середовища, політико-економічних відносин та інституцій, психофізіологічного стану тощо. Для ситуації цього замало. Вона передбачає вловлювання людиною смислу того, що може діятися за цих обставин, невідворотно позиціонуючись і налаштовуючись» [Лой, 2006: с. 30]. Ситуація від самого початку несе в собі «інтригу події», вона кидає виклик щодо її розуміння, вона не залишає нікого в дистанційованому, нейтральному стані.

Але тут ми трохи відхилилися від нашої головної теми — «подія-ситуація думки». Повертаємося до неї також з допомогою Лоя. Він звертається до фундаментальної і ключової для сучасної філософської антропології «ситуації» для того, щоб якомога глибше обґрунтувати введене Ю. Габермасом поняття «ситуаційований розум» і ввести до наукового обігу поняття «ситуація розуму». У «ситуації», вжитої стосовно розуму, конкретизоване те, що Кант назвав «фактом розуму», це простір для бачення та осмислення «фактичності розуму» — здатності суб'єкта морально-розумної дії виявляти в наявності емпіричного світу (в «тут-і-тепер») «інтелігібельний світ» моральних законів. Мамардашвілі подієвість та ситуаційність думки (пізнавальних актів) також пов'язує з фактичністю. Але з «доданою фактичністю», а не з «перед-даною». Тут також немає протиріччя. Мамардашвілі говорить про «додану фактичність», коли треба звернутися до «подій думки» минулого, здійснити дослідницьку процедуру «зворотної проблематизації», встановити багато в чому втрачені смисли «пізнавальної ситуації». Наголос на «перед-даній» фактичності розуму стосується того, як «ситуація думки/розуму», «подія думки» існують самі по собі як їхні онтологічні характеристики, їхні апріорі (на думку представника сучасної трансцендентальної антропології Томаса Ренча, це ситуація як спосіб існування «конкретного, матеріального апріорі» або «апріорної сцени»). Ще одна необхідна характеристика «фактичності розуму» та «фактичності ситуації» — це не емпірична фактичність, а фактичність трансцендентальна за своїми засадами («фактичність обставин» — емпірична, «фактичність ситуації» — трансцендентальна). Трансцендентальна фактичність розуму апелює до

цілей розуму, який покладає себе за будь-яких обставин, перевищуючи будь-які наявні умови існування. Трансцендентальність «ситуації розуму» повертає до умов, за яких виявляється сенс бути розумним, утримувати у собі гідність розумної істоти, залучає до простору, в якому розумність «знову являє себе», а не від початку покладена. І ця ознака «ситуаційності розуму» — «знову проявляти себе, немовби вперше народжуватися» — також не емпірична, а трансцендентальна, так само як трансцендентально засадовими є «подієвість/буттєвість розуму» та «неунікненність» від розігрування «актів-дій» думки на «апріорній сцені» конкретної життєвої та історичної ситуації. Гра на цій ситуаційній сцені, безперечно, є актом індивідуації, але, з іншого боку, лише така відповідальна гра є умовою можливості взаємної етично-пізнавальної пов'язаності індивідів, тобто живою і завжди актуальною традицією мислення та «осмислення».

Таким чином, через звертання до «події-подорожі-ситуації думки» ми спробували окреслити поле можливого змістовного розвитку «біоконцептографії», перетворення її на певну «біоконцептологію», але без жорстко та однозначно закріпленого смислу, наявність якого суперечила б усьому, що ми висловили вище.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверинцев С.С., Гоготишвили Л.А.* Комментарии // Бахтин М.М. Собрание сочинений: В 3-х т. — М.: Русские словари. Языки славянской культуры, 2003. — Т. 1. Философская эстетика 1920-х годов.
- Барт Р.* Структура проишествия // Система Моды: Статьи по семиотике культуры. — М.: Изд-во имени Сабашниковых, 2003.
- Барт Р.* Фрагменты речи влюблённого. — М.: Ad Marginem, 1999.
- Бахтин М.М.* К философии поступка // Собрание сочинений: В 3-х т. — М.: Русские словари. Языки славянской культуры, 2003. — Т. 1. Философская эстетика 1920-х годов.
- Бахтин М.М.* Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках: Опыт философского анализа // Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979.
- Бахтин М.М.* Автор и герой в эстетической деятельности // Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979.
- Быстрицкий Е.К.* Практическое знание в мире человека // Заблуждающийся разум? Многообразие вненаучного знания. — М., 1990.
- Валевский А.Л.* Основы биографики. — Киев: Наукова думка, 1993.
- Горский В.С.* Историко-философское истолкование текста. — Киев: Наукова думка, 1981.
- Киященко Л.П.* В поисках исчезающей предметности (очерки и синергетике языка). — М.: Прогресс-Традиция, 2000.
- Киященко Л.П., Тищенко П.Д.* Опыт предельного — стратегия «разрешения» парадоксальности в познании // Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. — М., 2004.

- Киященко Л.П., Тищенко П.Д. Эксперимент и этос (синергетическая перспектива) // Интегративна антропология. Міжнародний медико-філософський журнал. — Одеса. — 2004. — № 2 (4).
- Конгениальность мысли. О философе Мерабе Мамардашвили / Ред. и сост. В.А. Кругликов. — М.: АО Издательская группа «Прогресс» — «Культура», 1994.
- Лой А.М. Ситуация розуму та «ситуований розум» // Філософська думка. — 2006. — № 3.
- Малахов В.А. Этос философии // Уязвимость любви. — Киев: Дух и Литера, 2005.
- Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. — М.: Прогресс, 1990.
- Мамардашвили М.К. Кантианские вариации // Квинтэссенция. Философский альманах. 1991. — М.: Политиздат, 1992.
- Мамардашвили М.К. Картезианские размышления. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Культура», 1993.
- Мамардашвили М.К. К пространственно-временной феноменологии события знания // Вопросы философии. — 1994. — № 1.
- Мамардашвили М.К. «Одиночество — моя профессия» (интервью в записи У.Тиронаса) // Конгениальность мысли. О философе Мерабе Мамардашвили / Ред. и сост. В.А.Кругликов. — М.: АО Издательская группа «Прогресс» — «Культура», 1994.
- Мотрошилова Н.В. Мераб Мамардашвили: философские размышления и личностный опыт. — М.: Канон, 2007.
- Платон. Собрание сочинений: В 4-х т. — М.: Мысль, 1993. — Т. 2.
- Подорога В.А. Г. Щедровицкий и М.Мамардашвили: сравнительный анализ стилей мышления // Познающее мышление и социальное действие. Наследие Г.П. Щедровицкого в контексте отечественной и мировой философской мысли. — М.: Изд-во «Ф.А.С.-медиа», 2004.
- Подорога В.А. Начало в пространстве мысли (Мераб Мамардашвили и Марсель Пруст) // Конгениальность мысли: О философе Мерабе Мамардашвили / Ред. и сост. В.А. Кругликов. — М.: АО Издательская группа «Прогресс» — «Культура», 1994.
- Пролев С.В. Духовность и бытие человека. — Киев: Наукова думка, 1992.
- Соловьёв Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования // Прошлое толкует нас. — М.: Политиздат, 1991.
- Фуко М. Жизнь: опыт и наука // Вопросы философии. — 1993. — № 5.
- Щедровицкий Г.П. Схема мышледеятельности: системно-структурное строение, смысл и содержание // Системные исследования: Методологические проблемы. Ежегодник. 1986. — М.: Наука, 1986.
- Щитцова Т.В. К истокам экзистенциальной онтологии: Паскаль, Киркегор, Бахтин. — Минск: Изд-во «И.П.Логвинов», 1999.
- Щитцова Т.В. Событие в философии Бахтина. — Минск: Изд-во «И.П.Логвинов», 2002.

Інна Голубович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії природничих факультетів Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Сфера наукових інтересів — методологія гуманітарного знання, культурна антропология, біографічний дискурс в культурі, біографічний підхід в сучасній гуманітаристиці.

Ольга
Барановська,
Наталія
Бородіна,
Юлія
Томашевська

ФІЛОСОФСЬКИЙ FOOT-QUEST: гра як методика викладання

Сучасний технологізм накладає відбиток і на способи навчання, і на способи розважання. Примітно, що популярна сьогодні форма навчання у сфері бізнесу, а також форма розважання збігаються у такому явищі, як *quest*, який здійснюють у різних варіантах. В Інтернеті можна знайти численні довідки про проведення квестів, де можна взнати, що квест дає:

- розвиток логічного мислення, вміння збирати та аналізувати інформацію;
- зняття бар'єрів спілкування, поліпшення комунікацій;
- формування навичок командної роботи, створення почуття «ми», піднесення командного духу;
- обмін професійними знаннями та досвідом;
- підвищення самооцінки та взаємної оцінки людьми один одного за рахунок повнішого прояву особистісних якостей у новій ситуації, реалізації незадіяних у щоденній роботі якостей;
- отримання досвіду спільної роботи задля загальної мети;
- розкриття творчого потенціалу учасників, звільнення від стереотипів тощо¹.

Намір провести для студентів філософський *foot-quest* може видатися дуже спірним або просто даниною моді, але ми хотіли б зупинитися на тих

© О. БАРАНОВСЬКА,
Н. БОРОДІНА,
Ю. ТОМАШЕВСЬКА,
2010

© Переклад з російської
В. НЕДАШКІВСЬКОГО,
2010

¹ Кравченко И. Командообразующие мероприятия как инструмент эффективного решения бизнес-задач. — < <http://www.kadru.ru/articles/detail> >

можливостях, які відкриваються у викладанні філософії саме завдяки цій формі. Квест як форму та спосіб репрезентації предмета або теми можна віднести до розряду навчальних ігор, але при цьому не можна не додати, що у цьому разі його значущість та продуктивність поширюються не тільки на студентів, а й на викладачів-організаторів. У цій статті ми хотіли б запропонувати аналіз таких можливостей і, відповідно, огляд методичних «ходів» та прийомів, які було розроблено для проведення філософських квестів в Одеському політехнічному університеті.

Одразу зазначимо, що хоча квест і має переважно розважальний характер, головна його функція все ж полягає в активізації аналітичних, пошукових та творчих якостей найрізноманітнішого масштабу. Тому таке «розважання» вимагає від студентів відповідної підготовки, певної сміливості та наполегливості. Незважаючи на те, що охочих брати участь у цих іграх доволі багато, квест проводять для обмеженої кількості студентів (до 100 осіб) і навіть з відбірковим туром. Крім того, завдання та структура гри підпорядковані певній темі і певним цілям, що також одразу налаштовує учасників «грати всерйоз». Звучить парадоксально, але далеко не завжди на аудиторних заняттях можна добитися такої серйозності та принциповості, як це буває під час гри. Розважальний же бік гри студенти, як правило, повною мірою оцінюють уже після неї. І якщо на заняттях відбувається переважно ознайомлення з філософськими проблемами, то формат фут-квесту дає змогу в них зануритися, розгорнувши послідовні серії завдань. А оскільки вся дія відбувається ще й у русі по території університету, то, незважаючи на доволі тривалий термін (3—5 годин), гра дає ефект зібраності та концентрації.

Особливість проведення філософського квесту у ВНЗ полягає в тому, що «бланк-відрядження» на пошукове завдання оформлюють як логічне завдання-ребус, від розв'язання якого залежить, чи потрапить команда у потрібну точку й чи зможе брати участь у заході надалі. У рамках квесту у ВНЗ «бланк-відрядження» вказує на корпус, аудиторію або точку на території університету, в яких розв'язуватимуть наступне завдання. Існують також бонусні завдання, які приносять команді додаткові бали, і ці завдання виконують у процесі гри. Перемагає команда, яка швидше за решту впрається з усіма завданнями.

За останні три роки ми провели три квести: «Філософія починається зі здивування», «Зустріч з реальністю» та «Ігри мови — ігри розуму». Обрана тема, по-перше, задає конкретні концептуальні наголоси, по-друге, передбачає підбір певного опорного матеріалу, на якому буде побудовано «сюжет», стиль гри та зміст завдань, по-третє, дає методологічні орієнтири для побудови схеми гри.

Наприклад, для останнього квесту «Ігри мови — ігри розуму» було задано наголоси, принципів у філософії мови: конструювання реальності

у мовних іграх; мова та мовлення; вербальна та невербальна мова; знак — значення — сенс; війна мов; приховуваний сенс та інтерпретація; мова як форма життя тощо. При цьому для відбіркового туру було запропоновано ознайомитися з головними філософськими напрямками або позиціями, так чи так пов'язаними з темою (герменевтикою, аналітичною філософією, сцієнтизмом, структуралізмом тощо), та вибрати що-небудь із них і зробити для нього логотип з елементами реклами, зазначивши безперечні переваги цього напрямку. Застосування стратегій сучасного маркетингу, на наш погляд, можна вважати виправданим, оскільки хоча це й не характерна проекція для оцінки значущості філософського напрямку, проте вона цілком уписується в реалії сьогоденного мислення. Можна згадати, що навіть І. Кант не виключав парі як спосіб оцінки правомірності тверджень.

Як опорний матеріал ми обрали добре знайомі всім казки — це «Аліса у країні чудес» Л. Керола, «Віні Пух та всі, всі, всі» А. Мілна та «Їжачок уві мгли» С. Козлова. Ці пречудові твори мають величезний ресурс для інтерпретацій і дають повноцінну поживу для розуму. Перед грою зареєстрованим командам було запропоновано перечитати їх.

У нашому квесті команди розподілилися по трьох напрямках: шлях Аліси, шлях Віні-Пуха та шлях Їжачка. Це зробило гру багатовекторною, тобто на одному з етапів шляхи команд розділялися, що дало змогу реалізувати більший діапазон варіантів завдань, ніж це можна було б зробити за одновекторного квесту. Стилiстику подання завдань, ігрових ходів, роботи агентів розробляли відповідно до цих творів. Наприклад, в одному із завдань потрібно було знайти агента, а саме Кроля із «своєї казки», який пропонував ідентифікувати текст відповідної казки з трьох змінених до невпізнаваності (у стилі Пелевіна) уривків. До речі, так відпрацьовували один з аспектів теми «війна мов». А оскільки у кожній з казок є персонаж — Кріль або Заєць, то виявити «свого» можна було тільки за дуже специфічними ознаками, відрізнивши його від двох інших та ще п'ятнадцяти підставних агентів-кролів з явно вираженою кролячою атрибутикою. Це завдання добре продемонструвало залежність мислення від стереотипів сприйняття, від гри знаків і показало, наскільки треба бути уважним до тексту. Водночас воно дало всім учасникам велике задоволення від безлічі комічних ситуацій, тим паче, що за кожної помилки команди отримували фотографії перевернутих пляшкових кришечок, на внутрішньому боці яких був надпис «Нехай пощастить наступного разу!».

У завданні на інтерпретацію тексту команди потрапляли або до Психоаналітика, або до Герменевта, які давали їм уривок відповідної казки для тлумачення його прихованого сенсу. Казка Л. Керола давно відома як предмет психоаналітичних тлумачень, але не меншою мірою вона виявилася цікавою й для герменевтичного тлумачення. «Віні-Пух» та «Їжачок уві мгли» також дають достатній матеріал для подібних вправ.

Згідно з нашим задумом, методологія гри з цієї теми мала бути побудована на концептуальних та теоретичних підходах у філософії мови й тому включала певні структурувальні рішення та символічні відсилання до структур мови та розуміння. Для орієнтації командам видавали спрямовувальну «програмку», в якій була позначена послідовність етапів гри:

- найенергійніша мова — та, де знак говорить усе до початку мовлення...
- знак покладено суто вимислом...
- на початку було Слово...
- скажи що-небудь, щоб я тебе побачив...
- війна мов...
- мова визначена не тим, що дозволяє, а тим, що змушує сказати...
- глибоко всередині мови наявний прихований сенс...
- уявити будь-яку мову означає уявити певну форму життя...

Наприклад, на першому етапі команди повинні були на тлі заданого об'єкта зобразити «у ролях» один з відомих парадоксів (Ахілес та Черепаха, Кіт Шредингера, Парадокс Цирульника тощо). Реалізація цього завдання дає змогу не просто ознайомитися з парадоксами в науці як умоглядними ситуаціями, а відчутти їхню проблемність і важкість розв'язання. Відтак треба було виконати «Відіоми» — рисунки, які ілюструють ідіоматичні вирази «сушити голову», «водити за ніс» тощо. Причому у цьому завданні рисуюнок малював певний представник команди, а всі решта повинні були назвати цю ідіому, тому малювальнику треба було знайти найточніший образ, щоб його команда швидко впоралась із завданням.

На другому етапі, зокрема, пропонували розкрити ілюзії або гру візуальних образів у деяких картинах Сальвадора Далі, малюнках Ешера тощо. На третьому етапі були обіграні різні варіанти словоутворення, а потім — сенсоутворення з гри слів, коли за принципом гри «буриме», використовуючи запропоновані філософські поняття, належало скласти чотиривірш. Нарешті, на останньому етапі, коли траєкторії команд сходилися на одну позицію, пропонували «відновити» картину європейської цивілізації ХХ сторіччя за залишками етимологічного словника, в якому наведено тільки роз'яснення слів, а самі слова відсутні. Ця ідея була підказана «Повістю про Платона» П. Акройда. Відтак було запропоновано виліпити з пластиліну те, що можна було вважати символом нашої цивілізації.

У процесі гри застосовували такі методичні ходи, які відсилають до уявлень про структури мови, розуміння, логічного мислення та комунікації. Наприклад, пошук агента-Кроля відбувався у два етапи: після виконання першого завдання з ідентифікації тексту «своєї казки» треба було повернутися до нього ж за наступним завданням, але Кроль уже змінив позицію і його треба було знайти наново; у такий спосіб ми дали кінестетичну аналогію розуміння як постійного повертання й навіть як певною мірою

аналогію герменевтичного кола. При цьому ми свідомо вводили повторну роботу з текстом. Якщо спочатку потрібно було із трьох уривків різних казок ідентифікувати «свій», то другого разу цей уривок було змінено по-іншому і треба було відновити вихідний текст, відстеживши «іншомовні» або позастильові формулювання й переробивши їх у варіант, максимально близький до стилю вихідного тексту.

Завдання про словник попередньої цивілізації можна розглядати не тільки як тренування логічного мислення — як вправу на визначення поняття тощо, але й як звертання до концепту «сліду» («відбитка») у постмодерністській філософії. А пропозиція знайти характерний образ сучасної цивілізації наводить до теми ідентичності, до способів її виявлення. І, мабуть, не дивно, що більшість команд зробила наголос на техногенності цивілізації, обравши цим символом комп'ютер. Проте кілька з них спромоглися подати раціональні принципи, які є джерелами техногенності: символами було обрано «нуль» та «одиницю» як репрезентацію бінарності людського мислення, а також «людину в печері» як символ самотності й відчуження та «палець, що натискає на кнопку» як символ цивілізаційних конфліктів.

Структури комунікації подано такими завданнями, коли від учасників потрібне вміння домовитися з третіми особами для розв'язання поставленої проблеми. Для того, щоб увійти в контакт, викликати реакцію навколишніх у відповідь, гравцям у призначеному місці доводиться здійснювати якусь веселу або безглузду дію, це можуть бути й елементи флеш-мобу. Якщо комунікація відбувається, то агент, що перебуває на місці, надає учасникам наступне завдання або подальші інструкції. Крім ігрового складника та можливості зняти стрес, комунікативні завдання дають змогу розв'язати проблему замкнутості студентів, допомогти у подоланні небажання взаємодіяти з Іншими. Важливою частиною комунікації є вміння задавати питання. У бесіді з Психоаналітиком або Герменевтом питання, що їх задає команда, мають бути сформульовані згідно з чітко визначеними у завданні правилами, за відступ від яких було «карано» відкиданням команди за початкову точку бесіди (наприклад, у розмові з Психоаналітиком запитанням «Чи волієте ви про це порозмовляти?»).

Отже, ми показали, яким чином та за якими принципами було організовано філософський квест «Ігри мови — ігри розуму». Теми двох попередніх квестів, про які вже було згадано на початку, також передбачали відповідну методологічну базу та свій особливий стиль. І тут необхідно ще раз відзначити, що на відміну від широко розповсюдженої сьогодні моди на *foot-quest*, в якому не передбачено жодної спеціальної підготовки, а гравці, як правило, покладаються на свою елементарну ерудицію, кмітливість та командну роботу, наші філософські квести стали елементом самоосвіти, певним імпульсом до творчого підходу у навчанні.

Мабуть, немає такого викладача, який не стикався б з труднощами прилучення до специфічного інструментарію своєї дисципліни, особливо серед студентів непрофільних факультетів. І навіть успішні студенти, як правило, припускаються помилок в оперуванні філософською термінологією, у класифікації проблем, у способах їх розв'язання. Найімовірніше тут даються взнаки виховані стереотипами та традицією відстороненість, настороженість стосовно філософії та її значення. Проте ігрова ситуація цілком змінює наголоси, і студенти з ентузіазмом поринають у пошук найдостеменніших джерел. Спостерігаючи таку невластиву для студентів політехнічного університету активність, не можна не відчувати радість і задоволення від того, що справу освіти в нашій країні не програно, доки існують учні, які напередодні сесії готові витратити дорогоцінний час на вивчення предмета, який не має безпосереднього стосунку до їхньої майбутньої спеціальності. Тут примітне те, що навіть після завершення гри, оголошення результатів і вручення призів завжди є ентузіасти, які звертаються до організаторів за роз'ясненнями з тих чи тих незрозумілих моментів.

Проте, з іншого боку, не варто ігнорувати й те, що коли студентові необхідно самостійно опанувати зміст філософських понять і напрямків, навчитися відрізнити їх від протилежних або близьких за сенсом, встановлювати зв'язки між ними тощо, це не завжди легко навіть для тих, хто вже прослухав обов'язковий курс філософії. Це є показовим і тому має серйозно турбувати викладачів щодо коригування свого курсу.

Вже аналіз відбіркового туру продемонстрував, що навіть ті студенти, які на семінарах та лекціях не виявляли особливого інтересу до вивчення філософії, несподівано для себе опинились у стані переживання дослідницького інтересу, завзяття у роботі над джерелами, організації дискусії всередині команди тощо. Для викладачів це зайве нагадування про необхідність мотивування, точніше, про зміну встановлених мотивацій. Здавалося б, які ще можуть бути заохочення, крім усім відомих та звичних?! Але, як показав досвід, нічим, крім чистого інтересу, не вмотивована мотивація — це найефективніший метод залучення до «ігор розуму». Можна відзначити, що у міських квестах поширена практика доволі значного призового фонду. В нашій останній грі приз був таким: банка сгущеного молока була «перевдягнена» в обгортку з рекламним логотипом, який команда подала на відбірковий тур і в такий спосіб «увічнила» свої інтелектуальні та творчі зусилля у прагненні відчувати «солодкість» істини. Кожен із присутніх на завершальній частині цієї дії став свідком бурхливої, по-дитячому безпосередньої радості від того, що робота зі створення рекламного логотипу філософського напрямку отримала таке незвичне застосування. Всі члени команди навперербій почали домовлятися, у кого та скільки зберігатиметься цей дорогий їхньому колективному розумові приз.

Для викладачів у квесті також є своя невмотивована мотивація. Хоча його підготовка потребує чимало часу та зусиль, тут також не обійтися й без хоча б мінімальних фінансових витрат (і ми дуже вдячні, що кафедра та університет не залишаються осторонь). Навіщо за такої навантаженості створювати собі ще ускладнення? Навіщо відхилятися від уже заданих норм? Академічні вимоги у викладанні філософії, звичайно ж, є не просто даниною стандартам вищої освіти, у них уміщено всю багатющу традицію розвитку філософії. Тому немає й мови про те, щоб якимось чином ставити їх під сумнів. Але для викладача філософії виявляється просто необхідним хоча б іноді «порушувати непорушність» академічної позиції, влаштовуючи свого роду «карнавал» для того, щоб мати можливість змінити точку зору на можливості програми, методичних прийомів викладання, на пріоритети та потенціал студентів. При підготовці квесту, якщо можна так висловитися, відкривається ресурс непрямих, побічних ходів та рішень у поданні матеріалу, виявляються найнесподіваніші підказки.

Наприклад, можна й на заняттях різними способами показувати студентам необхідність розрізняти істотне та неістотне, коректно розставляти наголоси у міркуванні, ініціювати пошук розв'язків тих чи тих проблем, проте найкраще це виходить у дійсно провокативній обстановці. Безперечна перевага *foot-quest* — постійне переміщення: це включення у життєвий простір, коли процес пошуку та прийняття рішень відбувається не тільки у замкнутому й формально ізольованому від світу просторі університетської аудиторії. Так, нехай це відбувається в умовному ігровому полі, але тут набагато гостріше виявляються і необхідність розрізняти істотне та неістотне, і ресурси спостережливості, і переваги інтерактивності тощо.

Підбиваючи підсумки сказаного, слід відзначити, що отриманий досвід і доробок справді є важливими для нас у всіх зазначених аспектах, навіть незважаючи на те, що «не можна двічі увійти в одні й ті самі води», що кожного разу це новий та інший досвід. Інакше й не варто було б про це розповідати. Але коли у приватній розмові студентів на запитання «Чи залишиться хоча б що-небудь на згадку про студентські роки?» лунає відповідь «Хіба що філософський квест!», це і радує, і зобов'язує.

Ольга Барановська — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Одеського Національного політехнічного університету.

Наталія Бородіна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології науки Одеського Національного політехнічного університету.

Юлія Томашевська — асистент кафедри філософії та методології науки Одеського національного політехнічного університету.

*Олена
Щербина,
Віталій
Гаджисєв*

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ЛОГІКИ ТА ДИСЦИПЛІН ЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ IV Міжнародна науково-практична конференція

Конференція відбулася на кафедрі логіки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка 13—14 травня 2010 року. Участь у ній взяли викладачі вищих навчальних закладів України, Росії, Білорусі, Німеччини, Болгарії.

На пленарному засіданні було зроблено сім доповідей провідних викладачів та вчених України, Росії та Німеччини. Вони були присвячені викладанню логіки у Київському, Московському, Санкт-Петербурзькому, Казанському університетах; досягненням Інституту філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України та Київського національного університету імені Тараса Шевченка в галузі логіки наукового дослідження; проблемам викладання логіки в Німеччині, зокрема в Берлінському університеті імені Гумбольдта.

А. Конверський (доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України, декан філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка) ознайомив учасників конференції з науковими дослідженнями кафедри логіки Київського університету у XX сторіччі, проаналізував внесок у розвиток логічної освіти та науки логіки кожного з викладачів, хто працював на кафедрі.

М. Попович (директор Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України), В. Маркін (завідувач кафедри логіки Московського державного університету імені М.В. Ломоносова), В. Кобзар (професор

кафедри логіки Санкт-Петербурзького державного університету), В. Бажанов (завідувач кафедри філософії Ульяновського державного університету) проаналізували досягнення вчених у галузі логіки наукового дослідження, історію викладання логіки на філософських факультетах, а також підкреслили значущість логіки як раціональної складової сучасної культури.

У. Шефлер (приват-доцент Інституту філософії Берлінського університету імені Гумбольдта) ознайомив учасників конференції з сучасним станом викладання логіки у Німеччині, зі змінами в її викладанні залежно від рівня освіти.

І. Хоменко (професор кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка) схарактеризувала історію викладання логіки у Київському університеті в 1834—1917 роках. Дві останні доповіді були супроводжені відеопрезентаціями.

На конференції працювали три секції: «Проблеми викладання логіки», «Проблеми викладання дисциплін логічного циклу», «Історія викладання логіки та дисциплін логічного циклу».

Робота секції «Проблеми викладання логіки» відбувалася у двох підсекціях: «Проблеми викладання курсів та спецкурсів з логіки: загальні положення» та «Проблеми викладання логіки з урахуванням профілю спеціальності».

У доповідях, зроблених у першій підсекції, увагу було зосереджено на проблемі ефективності сучасної логічної освіти, а також на головному завданні на найближчий час — технологічності навчання логіці, спрямованості будь-якого компонента логічної освіти на формування навичок раціонального мислення. Саме у цьому розумінні логічна освіта має стати практичною. Обговорювали такі питання:

— про організацію навчання логіці у контексті спеціалізації студентів за двома взаємодоповняльними підходами: за типами знання та за різновидами каналів комунікації;

— про переваги використання моделі інтерактивного навчання у викладанні логіки;

— про психологічні та власне логічні проблеми у викладанні стандартного курсу класичної логіки;

— про модель навчання логіці студентів нефілософських спеціальностей, зорієнтовану на її філософську профілізацію;

— про наявність/відсутність відповідності між загальноприйнятими логічними конструкціями у зв'язку з проблемою, наскільки навчання логіці допомагає думати логічно;

— про необхідність перегляду (або щонайменше вточнення) теоретичних і соціальних функцій логіки та логіків у сучасному світі;

— про важливість відродження наукових логічних шкіл та долучення студентів до здійснюваної у них наукової діяльності;

— про місце логіки в сучасній юридичній освіті Євросоюзу та США.

Обговорювали проблеми, пов'язані з викладанням деяких тем у загальному курсі логіки, викладанням логіки у теологічній освіті, співвідношенням формальної та неформальної логік у зв'язку з питанням новацій у навчанні.

На другій підсекції аналізували проблеми, пов'язані зі змістовним наповненням курсу логіки для студентів нефілософських спеціальностей за умови, коли на нього відведено малу кількість годин. У зв'язку з цим порушували питання невідповідності студентів до сприйняття загального курсу логіки, про неприпустимість перетворення логіки на дисципліну «на вибір», обговорювали проблеми вдосконалення методики викладання загального курсу логіки, наголошуючи на необхідності зацікавлення студентів. Доповідачі пропонували робити це:

- шляхом удосконалення викладання курсу логіки, враховуючи профіль майбутньої спеціальності;
- із звертанням у викладанні загального курсу логіки до оригінальності аристотелівської силогістики (у цьому контексті було розглянуто проблему онтологічних засад логіки);
- із застосуванням діаграмного методу навчання;
- зі складанням умов завдань, виходячи із реальних життєвих ситуацій;
- з наголосом на самостійній роботі студентів.

Вже традиційно на секції велику увагу приділяли питанням специфіки викладання логіки юристам.

На секції «Проблеми викладання дисциплін логічного циклу» доповіді підкреслили перш за все прагматичну спрямованість дисциплін логічного циклу. Оскільки у своїй більшості курси критичного мислення, риторики, теорії та практики аргументації, еристики мають авторський характер, викладачі обговорювали ті теми, які вони розглядають у зазначених курсах. Зокрема, це логіко-риторичні аспекти мислення про майбутнє, аналіз важливих семіотичних понять, семантичний аналіз і теорія мовленевих актів, логічний аналіз конфлікту як тема курсу теорії аргументації.

У доповідях обговорювали такі питання:

- про застосування неориторики бельгійського логіка Х. Перельмана у практиці викладання теорії аргументації;
- про актуальність «риторично зорієнтованого» викладання дисципліни «Зв'язки із громадськістю»;
- про концепцію курсу «Теорія і практика аргументації»;
- про розгляд елокуції у навчальному курсі риторики;
- про місце та роль елементів логічної прагматики у курсі «Теорія і практика аргументації»;
- про проблеми викладання теорії аргументації в юридичному вищому навчальному закладі.

Окрему увагу було приділено питанням методичного характеру. Серед них: методичні аспекти викладання риторики як елокуції, сучасні іннова-

ційні соціальні технології, які можна застосовувати у курсі викладання теорії аргументації, еристики та риторики, специфіка застосування логічних методів аргументації у журналістиці. На секції було репрезентовано практикум з еристики.

У виступах на секції «Історія викладання логіки та дисциплін логічного циклу» звертали увагу на цікаві моменти, суттєві для викладання історії логіки. Зокрема, розглядали логічну та філософську освіту М. Васильєва, реформу логіки Ф. Brentano, деякі цікаві факти з історії логіки у контексті аналізу взаємозв'язку розвитку різноманітних наукових ідей та теорій, історію створення загального курсу сучасної логіки в СРСР та його зміст, місце логіки як навчальної дисципліни у системі вищої духовної освіти у першій половині XIX сторіччя у вітчизняному та європейському контексті. Окремо треба відзначити пропозицію розробки навчального курсу «Історія логіки в Україні» для студентів філософських факультетів, які обрали для себе спеціальність «логіка».

Конференція мала практичний характер. В її рамках відбулися майстер-клас (кандидат філософських наук, доцент К. Михайлов (Москва), «Викладання логіки у XXI сторіччі: ідеологія, методологія та технологія», супроводжуваний відеопрезентацією) та презентація нових підручників і навчальних посібників з логіки та дисциплін логічного циклу (навчальний посібник А. Конверського «Логика традиционная и современная» і три підручники І. Хоменко: «Логика: теория та практика», «Логика. Теория и практика аргументации», «Логика: конспект лекций»).

Загалом досягненням конференції став обмін досвідом у викладанні курсів логіки та дисциплін логічного циклу як студентам філософських спеціальностей, у тому числі майбутнім логікам-професіоналам, так і студентам інших гуманітарних факультетів, яким ці курси читають як загальноосвітні дисципліни. На жаль, загальна тенденція сучасної вищої освіти у країнах ближнього та дальнього зарубіжжя полягає в тому, що зменшують кількість годин, відведених на логіку та дисципліни логічного циклу. Повне вилучення таких курсів із навчальних планів вищих навчальних закладів навряд чи позитивно відобразиться на майбутніх спеціалістах різних галузей діяльності.

Наприкінці особливо хотілося б відзначити активну і плідну роботу на конференції студентів філософського факультету, які спеціалізуються на кафедрі логіки Київського національного університету.

Олена Шербина — кандидат філософських наук, доцент кафедри логіки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Віталій Гаджисв — студент філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Книжкова полиця

*Анатолій
Щедрин*

ОБЛИЧЧЯ ІНШОГО

Суковатая В.А. Лицо Другого: Телесные образы Другого в культурной антропологии

Харьков: Изд-во Харьковск. нац. ун-та, 2009. — 520 с.

Помітною подією в житті філософсько-культурологічного товариства став вихід друком монографії В. Суковатої «Лицо Другого: Телесные образы Другого в культурной антропологии», присвяченої дослідженням постмодерністських філософій Іншого в мережі культурологічних категорій. Ця цікава тема ще не привертала достатньої уваги в українських соціогуманітарних науках хоча б тому, що виявився певний «лінгвістичний бар'єр», який перешкоджає інтеграції вітчизняного соціокультурного простору у світовий; більшість теоретичної літератури написано іноземними мовами і не перекладено українською. Тому першою позитивною якістю монографії є намір авторки ввести українського читача до кола сучасних європейських та американських студій щодо філософії Іншого, які мають тривалу історію; вони точаться у західній культурологічній думці понад останні п'ятдесят років. Іншою вкрай позитивною особливістю монографії є досконале володіння авторкою постмодерністською, постструктуралістською методологією, яка тісно пов'язана з теорією Іншого. Хоча примусова індоктринація гуманітарної культурологічної думки догматизованим, вульгарним марксизмом-ленінізмом відійшла в минуле, але перебування в його семантичному полі значної частини філософського загалу, на жаль, триває. Тому нагальною необхідністю сьогодення, що визначає (і визначатиме в доступній для огляду перспективі) подальший розвиток не лише української академічної філософії, але й культурології, є деконструкція стереотипів старої методології, докорінне оновлення тем дослідження та його

категорійного інструментарію. У цьому розумінні монографія В.Суковатої є сміливим кроком уперед, що не лише пропонує нове бачення відомих феноменів культури ХХ сторіччя з позицій расово-гендерних дефініцій, а й формує певні нові методологічні засади для подальшої роботи на цьому проблемному полі.

Монографія містить чотири розділи. У першому розділі «Відкриття «Іншого»: на Початку було Слово» проаналізовано концептуальний зміст терміна «Інший», якого він набув у західноєвропейських та східнослов'янських мовах. Такий підхід утворює зв'язок методології авторки з лінгвістичною філософією ХХ сторіччя та філологічними «граммами» Ж. Дерида та Ю. Кристевої.

У цьому ж розділі авторка аналізує джерела філософії Іншого в міфологіях та релігіях стародавності. Оригінальність підходу В. Суковатої полягає в розподілі різних рівнів існування іншості через «тілесні» метафори; вона намагається описати образи Іншого в текстах минулого, сформованих різними культурними практиками та традиціями. Авторка називає підрозділи книги «Очі Іншого», «Голос Іншого», «Слід Іншого», таким чином підводячи читача до думки, що Інший — це не лише категорія культури, а й певна «істота», яка залишає знаки своєї присутності як у текстах, так і в культурних практиках.

Саме аналізу того, які гендерні, расові, національні ознаки має «істота Іншого» в культурній свідомості, присвячено другий розділ «Космос Іншого: час та простір». У цьому розділі на матеріалі європейської літератури, класичної філософії доби Модерну та суспільних дискусій щодо природи нації авторка досліджує, як абстрактне «вони» (категорія «чужих» або «незнайомих», «незрозумілих») утілюється в конкретних

постатях. В. Суковата доводить, що найчастіше образ Іншого культура накладає на жінку, чорношкіру людину, представника іншої релігії або нації, і таке маніпулювання «інакшістю» до сусідніх народів або жіночого гендеру не є безвинним, воно має долекосяжні наслідки.

У підрозділі «Війна: порядок розрізнення Інших» авторка пропонує концепцію, згідно з якою саме Друга світова війна і Холокост були визначальними у формуванні зацікавленості європейців проблемою «меншин», які перебували в статусі «інших» упродовж усієї культури Модерну. Авторка доводить, що західні європейці впродовж ХVІІІ — ХІХ сторіччя «узаконювали» «епістемологічний расизм» у псевдонаукових класифікаціях народів, тому й нацистська «расова теорія» стала вершиною європейської «ненависті до Іншого», яка реалізувала себе фізично в тілах мільйонів загиблих євреїв, циган, українців, радянських військовополонених. Таким чином, В.Суковата виявляє культурно-феноменологічні причини виникнення теорії Іншого саме в другій половині ХХ сторіччя.

Генезу, зміст і подальші трансформації в соціокультурному просторі «мови» постмодерністського мистецтва В. Суковата пов'язує з моральною рефлексією західноєвропейського та американського суспільства над підсумками Другої світової війни та пошуками «особливої» експресії. Мова модерного мистецтва була нездатна розповісти про «біль» Інших: метою модерного мистецтва вважали «естетичну насолоду». Але про страждання найуразливіших Інших — національних, расових та гендерних меншин — не можна було розповідати мовою «прекрасного», і митці несвідомо змушені були шукати нові форми виразу алогізмів війни, деконструювати канони модерного мистецтва, розподіл жан-

рів на «високі» та «низькі», самі принципи створення текстів. Саме з цими докорінними зрушеннями в естетичній свідомості виникають, на думку авторки, постмодерністські філософії Іншого, абстракціонізм, «театр абсурду», «постколоніальний роман» та інші течії.

У третьому розділі «Методологічні моделі Іншого» В. Суковата порівнює статус Іншого у філософіях модерного та постмодерного періодів, що, у свою чергу, дає змогу дійти цікавих філософсько-культурологічних узагальнень. Авторка формулює висновок про докорінну різницю у підходах до проблеми Іншого: якщо модерна культура «онтологізувала» Іншого, то постмодерна наполягає на епістемологічному статусі Іншого, якого конструює суб'єкт у фокусі свого погляду. В. Суковата ретельно простежує розгортання змістовного процесу — як саме філософські погляди М. Бубера, З. Фрейда, феноменологів та екзистенціалістів підготували появу постмодерністських концепцій Іншого. Дослідниця приділяє спеціальну увагу таким напрямкам сучасної філософії, як гендерна теорія, квір-теорія, філософія повсякденності, етика після Освенцима. Необхідно зауважити, що якщо гендерна теорія та феміністська критика вже стали відомими українській аудиторії за останні п'ятнадцять років, то такі напрямки, як «квір-теорія», або «дизабіліті-теорія» (дослідження ідентичності інвалідів та хронічно хворих), є майже не дослідженими в Україні. Екстраполяція зазначених західних теорій на пострадянський соціокультурний простір, безперечно, є виправданим кроком, що має практичне значення: дослідниця запропонувала новий теоретичний матеріал, який має методологічне значення для конфліктології, соціальної педагогіки та теорії соціаль-

ної роботи. У цьому аспекті рецензовану монографію можна використовувати на лекційних та семінарських заняттях зі студентами — культурологами, соціальними педагогами, юристами тощо.

На відміну від природничонаукового, соціогуманітарному знанню притаманна підвищена «особистісна навантаженість». У зв'язку з цим становить інтерес спроба авторки розглянути історико-філософські виміри теоретичної діяльності деяких засновників філософії Іншого. В. Суковата розглядає воєнний та повоєнний періоди життя Ж.-П. Сартра і підкреслює, що його інтерес до філософії Іншого не був випадковим: французький філософ реагував на свої тілесні «знайомства з іншими». Авторка описує також деякі психологічні та суспільно-політичні обставини життя З. Фрейда, М. Блока, М. Бахтіна, Т. Адорно та К. Ясперса, аргументуючи ними теоретичний інтерес цих філософів до проблеми Іншого, який багато в чому був рефлексією на власний життєвий досвід.

У четвертому розділі «Буття гендерних та національних Інших» дослідниця привертає увагу до конкретних образів Інших, створених у мистецтві та суспільних дискусіях ХХ сторіччя. В. Суковата спеціально розглядає образи суттєво різних соціокультурних акторів — інтелектуальної жінки як «Іншої» в популярній літературі, національного Іншого та інваліда в стрічках Ейзенштейна, у творах Шолом-Алейхема. Дослідниця вивчає віртуальні простори Інтернету і доводить, що кіборг репрезентує в сучасній свідомості найбільш виразного Іншого, який не лише створює міст між тілом людини та машини, але й ставить гострі питання щодо перспектив людини, людської тілесності. Читач може побачити, як філософія

Іншого існує в просторі масової культури та свідомості ХХ сторіччя.

Дослідниця концентрує увагу на культурологічних аспектах філософії, суспільно-політичних та моральних витоках теорії Іншого, тому не приділяє спеціальної уваги окремим філософським напрямкам, пов'язаним з теорією Іншого. Наприклад, було б доречно більш докладно розглянути теорію «відчуження» К. Маркса, інтерес до якої періодично виникає в соціогуманітарній думці — не в останню чергу в контексті пошуків «автентичного Маркса». У другій половині 1960-х років цей інтерес був зумовлений кризою «реального соціалізму» та його доктринально-ідеологічних обґрунтувань. Пригадується, як за пізніх радянських часів обговорення цих проблем — на тлі «чехословацьких подій», а згодом і виникнення «єврокомунізму» — потребувало неабиякої особливої сміливості від викладачів-філософів старшої генерації. Теорія «відчуження» знову стає актуальною на початку ХХІ сторіччя, коли в глобалізованому світі ліберально-ринковий проєкт зазнав фактичного банкрутства і поглибились етнічні, релігійні, політичні, культурні конфлікти. Крім того, не можна забувати і про вплив теорії «відчуження» на формування принципу інакшості в постмодерністських концепціях.

На відміну від постколоніальних, гендерних, постструктуралістських, описаних досить докладно, деякі напрямки теорії Іншого тільки позначено. Наприклад, цікаво порівняти погляди Е. Левінаса та П. Рикера на проблему Іншого з поглядами М. Фуко, С. де Бовуар та Ю. Кристєвої. Хотілося б звернути увагу авторки ще на один ракурс проблеми Іншого, що має негеоцентричний аспект і пов'язаний з розгортанням бага-

товимірних процесів космізації культури. Він виникає в культурі з другої половини ХХ сторіччя, коли загальнофілософська проблема множинності населених світів, існування Інших за межами Землі перейшла у конкретно-наукову, загальнокультурну площину. К.-Г. Юнг, К. Ясперс підкреслювали, що для самоусвідомлення людини, для розуміння свого місця у Всесвіті людству конче потрібно співвіднесення себе з Іншими. Дійсно, від наявності/відсутності Інших у Всесвіті багато в чому залежатиме доля людства, його перспективи впродовж наступних тисячоліть: необмежена галактична експансія, формування нових осередків людської цивілізації або складне узгодження інтересів з тими, хто випередив людство на десятки або сотні тисяч років. Зауважмо, що узгодження інтересів далеко не завжди існує і в стосунках між людськими спільнотами. Тому й образи Інших у масовій культурі позиціонують між двома полюсами, перший з яких можна визначити словами відомого барда — «красивые и мудрые как боги» (гуманістична традиція вітчизняної наукової фантастики), а другий — образами «Чужих», «Хижаків», абдукторів-вівісекторів, що викрадають землян для проведення жажливих медико-репродуктивних елементів у масовій культурі.

Необхідно зазначити, що В. Суковата вже впродовж тривалого часу плідно працює над зазначеною темою: вражає список її публікацій (не лише в академічних виданнях України та Росії) з різних аспектів філософії Іншого, який перевищує вісімдесят назв, що свідчить про стійкий інтерес до студій авторки не лише фахівців з філософії, культурології, антропології, а й широкого загалу читачів.

Abstracts

Yaroslav Kokhan — PhD in philosophy, Junior research fellow, Department of Logic and Methodology of Science, Institute of Philosophy named after Hr. Skovoroda, NAS of Ukraine. The research interests are concentrated on logic.

Volodymyr Navrotskyi — PhD in philosophy, Senior research fellow, Department of Logic and Methodology of Science, Institute of Philosophy named after Hr. Skovoroda, NAS of Ukraine. The research interests are: logical semantics, analytical social philosophy.

Hanna Polyak — Post-Graduate student, Institute of Philosophy named after Hr. Skovoroda, NAS of Ukraine. The research interests are concentrated on logic.

Yaroslav Shramko — Doctor of sciences in philosophy, Head of the Department of Philosophy, Krivoriizhia State Pedagogical University. The research interests are: logic, analytical philosophy.

Andrii Vasilchenko — PhD in philosophy, Senior research fellow, Department of Logic and Methodology of Science, Institute of Philosophy named after Hr. Skovoroda, NAS of Ukraine; Senior Lecturer at the Department of Philosophy and Religion, National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. The research interests are: logic, formal ontology, analytical metaphysics.

Logic Under Transition Times: Academism VS Pragmatism (Round Table of the “Filosofs’ka dumka”)

The wealth of technical developments in all areas of logic in recent years has not diminished the need of serious philosophical reflection on the nature of logic. Indeed, there is a growing gap between the logician’s work and the philosopher’s urge to understand the scope of that work. The aim of the discussion at Round Table is to offer material toward filling that gap. The set of questions has been suggested to representatives of so-called Kiev circle of logicians. By their answers, the “Filosofska dumka” is starting a long conversation on contemporary logic issues, which actually is aimed at a dialog and further collaboration with representatives of another fields of philosophy and science. Publication of further discussion will be continued in next issues.

Keywords: philosophy of logic, philosophical logic, mathematical (symbolic) logic, practical application of logic, social implications of logic, Logical Ethos, logical modeling

Iryna Khomenko — Doctor of sciences in philosophy, Professor at the Department of Logic, Philosophic faculty at the Taras Shevchenko Kyiv National University. The research interests are: philosophical logic, informal logic, theory and practice of argumentation.

The Logical Studies in Kyiv (the 19th — early 20th centuries)

This paper is devoted to the logical investigations in Kyiv (the 19th — early 20th centuries). The paper goal is, firstly, to analyze logic of both the scientific and academic discipline in Kyiv Theological Academy and St. Volodymyr University; secondly, to tell about representatives of Kyiv academic and university philosophy, who made their contribution to the development of logic. Some of them have sunk into oblivion for a long time and their names are still unknown in the logic community.

The issues discussed by representatives of Kyiv philosophers were in the mainstream of West European philosophy and logic of those times. In what way shall logic be reformed? In what way shall its subject matter be determined? Can logic be considered only as a formal discipline? What are the relationships between logic and psychology? Can psychology be considered the foundation of logic? What is the methodological significance of logic? Addressing these issues, Kyiv philosophers have created original conceptions of logic which are of interest not only from the point of view of the history of logic but also from the point of view of present-day tendencies of the logical knowledge development.

Keywords: logic, history of logic, the Ukrainian logicians of the 19th — early 20th centuries, Kyiv Theological Academy (KTA), St. Volodymyr University

Leonid Leonenko — PhD in philosophy, Assistant professor at the Department of Informational Technologies, Popov Odessa National Academy of Communication. The research interests are: non-classical logic, logic and methodology of science, computer testing of knowledge.

Analogy in Cognitive Science (Traditional Conceptions and Models)

The article considers conceptions and models of analogical inferences in Cognitive Science. So called “traditional” conceptions, started from Dedre Gentner’s Structure Mapping Theory, are analyzed. The author investigates logical structures of models that were built (SME, ACME, AMBR, etc.) and also methodological assumptions and principles adopted by their authors.

Keywords: logical inference, analogy, model, prototype, methods of similarity estimation

Natalia Viatkina — PhD in logic, Senior research fellow of the Department of Logic and Methodology of Science, Institute of Philosophy named after Hr.Skovoroda, NAS of Ukraine. The research interests are: philosophy of language, philosophy of logic, epistemology, methodology of Humanities, theory of communication, cognitology.

Semantic Problems of Reference: Direct Reference, Referentiality, Truth

“Name and thing”, — how do we speak about things, signify them, nominate, concern with? How do words refer? What is the ‘mechanism’ of reference? The paper is concerned with analysis of different viewpoints and theories on reference. So called “new theory of reference” and direct reference theory by F. Recanati, contemporary French philosopher (Institut Jean-Nicod, CNRS, Paris) are considered. Theory of direct reference is in special focus of consideration. “What is it for singular term, or for use of singular term, to be referential in the strong sense, i.e. ‘purely’ or ‘directly’ referential” (F. Recanati) — is the general question of the theory construed as a linguistic phenomenon, having parallel feature in thought. The concept of “referentiality” including the analysis of Kripke’s

rigid designator and his theory of rigidity as truth-conditions are given in certain semantical context.

The approaches to general theory of reference, including historically significant definitions, theory of proper names, descriptive, causal and 'hybrid' theories of reference, kinds of referential expressions are analyzed through the problems of existence, identity, sense (meaning) and truth.

Keywords: reference, direct reference, referentiality, rigidity, proper names, sense (meaning), truth, Frege, Russel, Quine, Kripke, Hintikka, Dummit, Arutiunova, Bellert, Recanati

Yaroslav Kokhan — PhD in philosophy, Junior research fellow, Department of Logic and Methodology of Science, Institute of Philosophy named after Hr. Skovoroda, NAS of Ukraine. The research interests are: concentrated on logic.

Logical possibility as a semantical category

In the paper, the general theory of semantical triangle is developed. Fundamental notions of correspondence in Frege's triangle, metalogical possibility, logical possibility, and fact are introduced. There are only 7 metalogical possibilities, so they all are described. On the basis of treatment the sense as a function the theory of abstract semantical valuations is developed. This theory implies two well-known theories, i. e. existence theory and truth function theory, because we can treat existence of individuals and truth functions as abstract semantical valuations defined on the basis of Frege's triangle. So, the theory of Frege's triangle can explain what is existence and can be a fundament for the correspondence theory of truth. At last, the notions of logical possibility and factual possibility are distinguished.

Keywords: semantical triangle, metalogical possibility, logical possibility, factual possibility, fact, abstract semantical valuation, existence, truth function

Hanna Polyak — Post-Graduate student at the Institute of Philosophy named after Hr. Skovoroda, NAS of Ukraine. The research interests are concentrated on logic.

Analysis of the existential suppositions in modal logic and the idea of multimodal logic of existence

Actualistic and possibilistic interpretations of the first-order quantified modal logic S5A are analyzed in the article. Their equivalence and independence of the purely logical language are demonstrated. Some conclusions are made concerning the possibility of using logic as an instrument for the analysis of metaphysical theories, and multimodal logic of existence is proposed to be used for this purpose.

Keywords: actualistic and possibilistic interpretations, quantified modal logic, multimodal logic of existence

Inna Golubovych — PhD in philosophy, Assistant professor at the Philosophical Department, Philosophy of Sciences Faculties, Mechnikov Odessa National University. The research interests are: methodology of humanitarian knowledge, cultural anthropology, biographic discourse within culture, biographic approach in modern humanities.

“Event”, “Travel”, “Situation” of thought (concerning the issue of bio-conceptography potentialities)

The article is devoted to analysis of the “bio-conceptography”, a new field of research in the sphere of the history of science, history of philosophy, history and culture of thinking. “Bio-conceptography” deals with coincidence of the cardinal biographical and conceptual changes, crises and resonances. Such ideas as the “event of thought”, “situation of thought”, “ethos of philosophy” are considered from this point of view.

Keywords: “bio-conceptography”, event of thought, ethos, situation, topological dimension of thinking

ВИМОГИ ДО АВТОРІВ

- Редакція приймає матеріали у вигляді машинописних або роздрукованих текстів (2 примірники, через 1,5–2 інтервали, кг 12–14) та в електронній версії, записаній на дискеті чи інших зйомних носіях (із роздруківкою) або надісланій електронною поштою на адресу редакції (електронний документ у форматі MS Word 97 — MS Word 2000 без позиціювання та переносів, шрифт — Times New Roman, за винятком символічних шрифтів у формулах).
 - Необхідно подати україномовну та англomовну анотацію статті із викладом головних методологічних і методичних засад дослідження, його результатів та висновків (обсяг — близько 0,7 стандартної машинописної сторінки, або 1200 знаків), а також зазначити дисципліну, до якої належить стаття, й навести ключові слова українською та англійською мовами.
 - Прізвище, ім'я, по батькові, контактний телефон та email автора, а також відомості про його місце роботи (з повною адресою), посаду, науковий ступінь і сферу дослідницьких інтересів слід подати на супровідній сторінці, де слід навести також ім'я та прізвище автора латиницею (за наявними документами, наприклад, за закордонним паспортом).
 - Бібліографічні відомості належить подавати наприкінці статті у вигляді списку літератури за абеткою (спочатку джерела, надруковані кирилицею, потім — латиницею, решту іншомовних джерел — у латинській транслітерації). Посилання на джерела слід наводити у тексті в дужках за міжнародними стандартами (напр.: [Бурбаки, 1978: т.1, с.1]), а коментарі — у посторінкових виносках із послідовною нумерацією.
 - До цитат, що їх переклав автор, слід додати відповідні фрагменти мовою оригіналу.
 - Якщо стаття містить ілюстраційний матеріал (таблиці, графіки, діаграми, рисунки тощо), кожен такий матеріал має бути поданий із відповідним підписом в електронному вигляді: таблиці, графіки та діаграми — у форматах Excel, рисунки — у форматах CorelDraw чи Adob Illustrator (імпортовані у Word ілюстрації не придатні для подальшої роботи).
 - Редакція рукописи не рецензує і не повертає. Експертиза редакційної колегії має суто внутрішньоредакційне призначення.
 - Автор не має права передавати в інші видання прийняті редакцією та ухвалені редколегією до друку матеріали.
 - Статті за підписами авторів висловлюють їхні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.
 - Редакція має право скорочувати статті та робити літературне редагування.
 - Надання матеріалів редакції часопису передбачає згоду на публікацію в друкованому вигляді у часописі та в електронній версії на сайті часопису, а також у виданнях, з якими редакція укладає відповідні угоди.
-

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Наука лише тоді чогось варта, коли спирається на потужне, динамічне, креативне співтовариство дослідників, що здатне послідовно, неупереджено та якісно вести інтелектуальний пошук і здійснювати справу пізнання. Однією з ключових проблем вітчизняної інтелектуальної ситуації є недостатня розвиненість філософської спільноти — брак форм і стабільності наукової комунікації, належної якості та дієвості професійного етосу, дотримання високих стандартів праці, які б відповідали сучасним вимогам тощо.

Нам необхідно краще знати один одного, звільнити поле наукової взаємодії від симуляцій і недоброякісних квазінаукових продуктів, зосереджувати увагу і повагу наукової спільноти на тому, що справді того гідне — на кращих працях, на сумлінних і талановитих дослідниках, на справжніх, а не фантомних інтелектуальних досягненнях.

Одним із кроків у цьому напрямку є публічна відзнака праці науковця, що має на меті привернути суспільну увагу до його здобутків.

Виходячи з цього та прагнучи сприяти розвитку та консолідації філософської спільноти України, утвердженню в її середовищі гідних інтелектуальних стандартів, вшановуючи пам'ять відомих українських філософів, що створювали засади гуманістичного розвитку вітчизняної філософії та своєю діяльністю сприяли демократичним суспільним перетворенням в Україні,

Інститут філософії НАН України, Український філософський фонд та Соціологічний центр імені Н.В. Паніної за підтримки фонду «Відродження»

✓ **заснують премії для професійних філософів України за такими номінаціями:**

1. **Премія імені Марії Золіної** за кращу філософську монографію останнього десятиріччя.
2. **Премія імені Сергія Кримського** за найбільш новаторську філософську концепцію, викладену в наукових публікаціях.
3. **Премія імені Юрія Прилюка** за найкращий редакційно-видавничий проект у галузі філософії.
4. **Премія імені Віталія Табачковського** за кращу друковану роботу молодого дослідника (до 35 років) у галузі філософії.

✓ **Премія за кожною номінацією становить 2000 грн.**

Вшанування лауреатів конкурсу та вручення премій відбудеться 25 січня 2011 року, у день проведення Філософських читань «Філософія і суспільство: минуле й сучасне», присвячених 90-річчю однієї із засновниць Київської філософської школи Марії Золіної.

Комісія з премій (М. Попович — голова комісії, Н. Вяткіна — відповідальний секретар комісії, С. Пролеєв, О. Білий, А. Єрмоленко, Є. Головаха) закликає філософську спільноту України активно долучитися до справи визначення лауреатів та надсилати свої пропозиції з відповідною аргументацією за адресою: nviatalia@gmail.com Вяткіній Наталії Борисівні до 15 грудня 2010 року. Комісія буде вдячна колегам за виявлену ініціативу і уважно розгляне всі пропозиції.

✓ **Заздалегідь дякуємо за співпрацю!**

Директор Інституту філософії НАН України
Академік НАНУ **МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ**
Президент Українського філософського фонду
Сергій ПРОЛЕЄВ